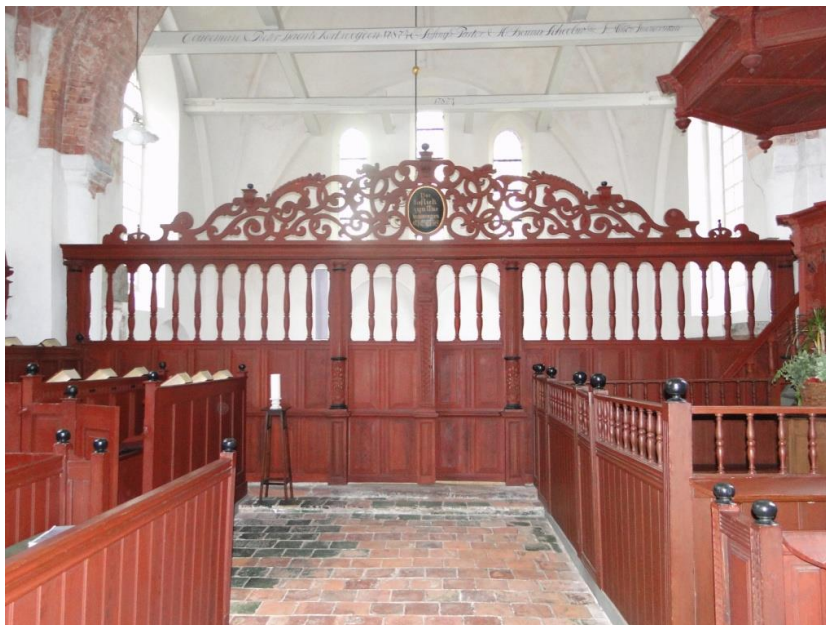

Afscheiden en onderscheiden in de Nederduits Gereformeerde Kerk

*De Nederduits gereformeerde avondmaalttheologie
achter het gebruik van het koorhek in de zestiende
en zeventiende eeuw*

Anne Baljeu

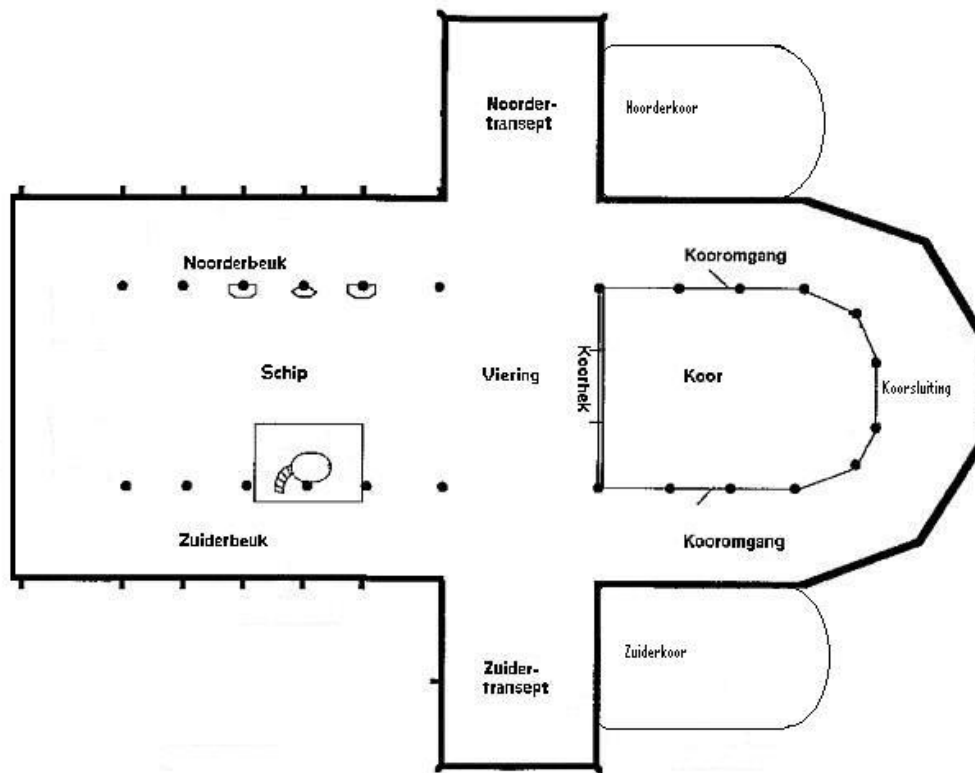
22-12-2011

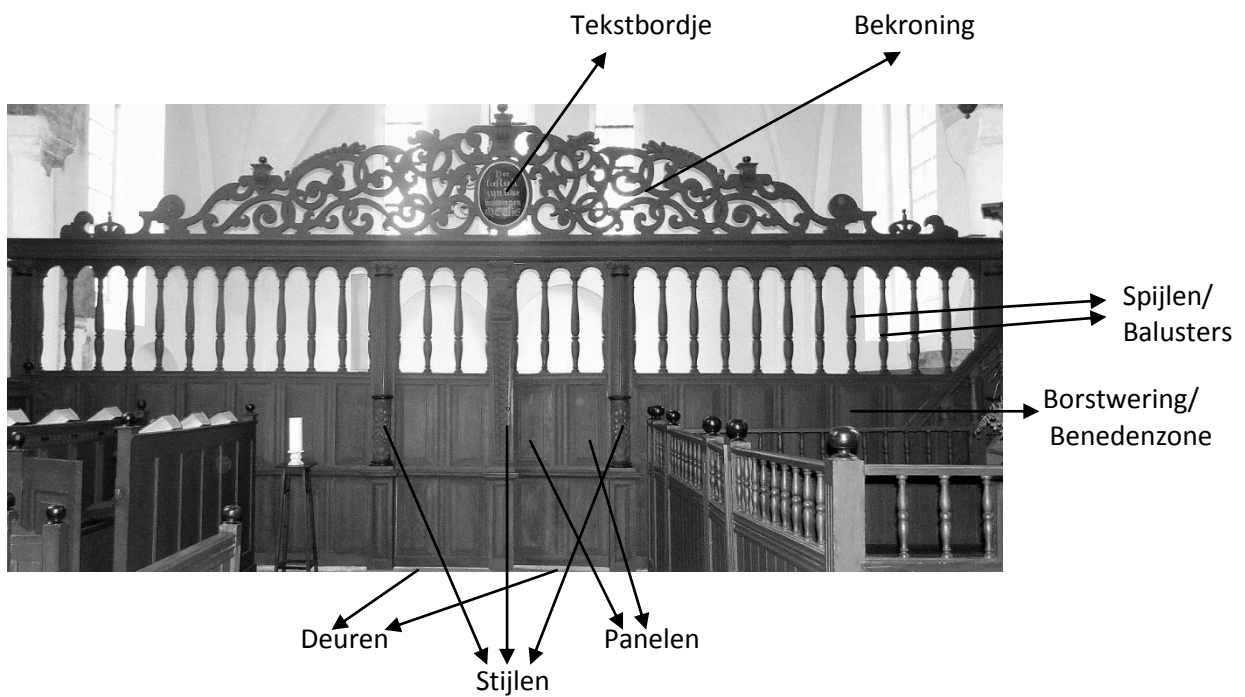
Masterscriptie Theologie bij dr. J.E.A. Kroesen (begeleider) en dr. J.R. Luth, dr. R. Steensma en prof.dr. M.P.A. de Baar (meelezers)

Foto voorblad: Koorhek in de Andreaskerk te Westeremden (Anne Baljeu)

Voorbeeld kerkplattegrond met verklarende termen

Koorhek met verklarende termen

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Hoofdstuk 1 Koorhekken in Nederland	11
1.1 Voorreformatorische koorhekken.....	11
1.1.1 Kenmerken van de voorreformatorische koorhekken	11
1.1.2 Middeleeuwse koorhekonderdelen	15
1.1.3 Doksalen	15
1.1.4 Verloren gegane middeleeuwse koorhekken.....	16
1.2 Postreformatorische koorhekken.....	17
1.2.1 Kenmerken van de postreformatorische koorhekken	18
1.2.2 Aan koorhek verwante typen	27
1.2.3 Lotgevallen	29
1.2.4 Tot aan het plafond toe reikende koorafscheidingen	30
1.2.5 Verschillen tussen de protestantse en de middeleeuwse hekken.....	31
Hoofdstuk 2 Avondmaalsopvattingen in de Nederduits Gereformeerde Kerk.....	33
2.1 Avondmaalspraktijk en -opvattingen in Nederlandse (vluchtelingen)gemeenten	33
2.1.1 Avondmaalspraktijk in Nederlandse (vluchtelingen)gemeenten.....	33
2.1.2 Avondmaalsopvattingen volgens de Nederlandsche Belijdenisgeschriften	37
2.2 Tekst(bord)en	38
2.2.1 Verschillende soorten tekstborden	39
2.2.2 Het Tiengebodenbord	41
2.2.3 Het credobord of bord met de Twaalf Artikelen des geloofs.....	43
2.2.4 Het bord met het Onzevadergebed	45
2.2.5 Avondmaalstekst(bord)en	47
2.2.6 Het verband tussen de tekstborden en de avondmaalsviering	48
Hoofdstuk 3 Avondmaalskoren in Nederland	53
3.1 Bekende avondmaalskoren	54
3.1.1 Groningse avondmaalskoren.....	55
3.1.2 Hollandse avondmaalskoren	56
3.2 Te reconstrueren avondmaalskoren	59
3.3 Avondmaalsvieringen in Oostfriese koren	62
3.4 De afgescheiden avondmaalsviering in avondmaalskoren	65
Conclusie	68
Bibliografie	70

Inleiding

Vraagstelling en probleemstelling

Wie vandaag de dag in Nederland een koorhek wil zien, moet een monumentale hervormde kerk bezoeken. Gelet op verschillende feiten, is dit een zeer opmerkelijk gegeven. Het koorhek is namelijk van oorsprong een katholiek kerkmeubel. In de Middeleeuwen was het koorhek ontstaan om het koor af te scheiden van het schip en diende het als achtergrond van één of meerdere altaren. Toen de Nederduits gereformeerden de kerken na de Reformatie van de katholieken innamen, veranderden zij het kerkinterieur drastisch. Dit gold echter niet ten aanzien van het koorhek. Niet alleen lieten Nederduits gereformeerden tenminste 23 katholieke koorhekken staan, zij schaften ook zelf koorhekken aan. 44 van de 67 koorhekken die in Nederland bewaard zijn gebleven, zijn van protestantse makelij.¹ Verder is Nederland het enige land op het vasteland van Europa waar zoveel middeleeuwse koorhekken bewaard zijn gebleven, en ook het enige land waar zoveel protestantse koorhekken bestaan. Het gaat hier dus om een trend binnen het calvinisme in Nederland.

De aanwezigheid van koorhekken in hervormde kerken wekt nog meer verbazing vanwege het feit dat voorreformatische koorhekken verbonden zijn geweest aan katholieke gebruiken die door protestanten werden verafschuwde. Zoals hierboven vermeld staat, was het koorhek dikwijls achtergrond van één of meerdere altaren. Bij deze altaren werd tot heiligen gebeden, iets wat door protestanten als een afgodendienst werd beschouwd. Het koorhek was bovendien de plaats van het triomfkruis. Dit was een meer dan levensgroot crucifix dat in katholieke tijden op het koorhek stond en boven alles uit zichtbaar was vanuit het transept en het schip. Ook kwam het voor dat zich op het koorhek een calvariegroep bevond, dat is een beeldengroep van Christus geflankeerd door Maria en Johannes, en tevens dertien kaarsen, die Jezus en de twaalf apostelen symboliseren.² Bovendien werd in het koor, achter het koorhek, de eucharistie bediend. Daar werd door de priester de hostie geconsacreerd. Katholieken geloofden dat de hostie nu daadwerkelijk het lichaam van Christus was. Door gereformeerden werd deze 'transsubstantiatieleer' in de Heidelbergse Catechismus als afgoderij bestempeld en de eucharistie als afgodendienst.³ Het koorhek beschermde deze 'afgodendienst' en zette de ruimte af als 'heilig gebied'. Hier mochten alleen geestelijken komen. Verder is op een aantal overgenomen koorhekken tot op heden de iconografie bewaard gebleven.⁴ De gesneden afbeeldingen verwijzen naar katholieke praktijken. Dit moet voor gereformeerden op zijn minst aanstootgevend zijn geweest, zeker gezien het feit dat Calvijn het gebruik van beelden in kerken afkeurde. Het koorhek heeft op deze manier vele associaties met voor gereformeerden verwerpelijke katholieke gebruiken. Toch is dat voor protestanten in een aanzienlijk aantal gevallen geen reden geweest om de koorhekken van de hand te doen. Waarom hebben Nederduits gereformeerden dan wel de koorhekken overgenomen, terwijl zoveel ander katholiek meubilair werd vernield en verwijderd? En waarom vormden de associaties met verafschuwde katholieke gebruiken geen belemmering voor gereformeerden om het koorhek als kerkmeubel te behouden?

Er zijn nog meer aspecten die vragen oproepen bij de aanwezigheid van koorhekken in de Nederlandse protestantse kerken. Voor gereformeerden kwam met het verwerpen van de

¹ Voor een lijst met koorhekken zie Bijlage I.

² Voorbeelden zie: J.E.A. Kroesen, 'Voorreformatische koorhekken in Nederland', *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 21 (2005) 129-157, aldaar 139 (Elburg) en 144 (Leiden). In paragraaf 1.1 *Voorreformatische koorhekken* ga ik op het voorbeeld van Leiden in.

³ J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam 1940) 189 (Zondag XXX).

⁴ Kroesen, 'Voorreformatische koorhekken', 139 en 142.

transsubstantiatieeler de sacrale waarde van het koor te vervallen. Zij verplaatsten het liturgisch centrum naar het schip. Daar werd de ruimte van de kerkdienst ingericht rond de preekstoel die omringd werd door de dooptuin. Men zou geneigd zijn te denken dat het koorhek nu zijn functie verloor. Er hoefde immers geen heilige ruimte meer te worden afgeschermd. Waarom zijn dan toch zoveel koorhekken bewaard gebleven in Nederland? Waarom zijn er nieuwe koorhekken aangeschaft? Waarom was het voor gereformeerden nodig het koor af te sluiten?

De bovenstaande vragen fascineren in het bijzonder omdat ze tornen aan het klassieke beeld van het calvinisme als een sober, van katholieke gebruiken gezuiverd geloof, dat geen pronkzucht aanvaardt in zijn kerken. Ook zouden calvinisten geen sacrale waarde hechten aan materiële zaken en ruimtes in de kerk. Zo schrijft kerkhistoricus Regnerus Steensma in 'Desacralisatie binnen het gereformeerd protestantisme': 'De reformatoren waren beducht voor elke vorm van sacrale materialiteit. Zij wezen er steeds weer op dat het geloof een geestelijke aangelegenheid is en de mens daarbij niet moet hechten aan stoffelijke zaken'.⁵ De afstand die calvinisten van sacrale materie namen zou in het bijzonder liturgische voorwerpen en beelden betreffen.⁶ Maar als calvinisten een afkeer van beelden zouden hebben, waarom kwam het voor dat ze gesneden afbeeldingen op de koorhekken handhaafden? Als calvinisten geen sacrale waarde zouden hechten aan het koor, waarom hebben zij het koorhek als koorafsluiting gehandhaafd? Als calvinisten sober en wars van pronkzucht waren geweest, waarom hebben ze de ornamentele middeleeuwse koorhekken laten staan en er uitvoerig versierde tekstborden⁷ op geplaatst? Als calvinisten hun kerken van katholieke gebruiken zouden hebben gezuiverd, waarom namen ze het gebruik van het aan katholieke rituelen verbonden koorhek over? De Reformatie wordt bovendien gezien als een proces waarin rigoureuus is gebroken met de katholieke kerk. Dat er na de Reformatie katholieke gebruiken gecontinueerd werden in de Nederduits Gereformeerde Kerk, past niet in dit beeld van de Reformatie. De achterliggende vraag en motivatie van dit onderzoek is dan ook of het klassieke beeld van zowel het Nederlandse calvinisme als de Reformatie in Nederland klopt.

De reden voor het handhaven van middeleeuwse koorhekken in gereformeerde kerken zou kunnen zijn dat het koor niet gebruikt werd en het koorhek een fraaie en natuurlijke afsluiting van de oostelijke ruimte betrof. Er zou dan sprake zijn van bewaring door 'Nichtnutzung' of niet-gebruik.⁸ Echter, uit het aantal aangeschafte koorhekken blijkt dat gereformeerden zelf koorhekken gebruikten en nodig hadden. Anders zouden de hekken niet tenminste 44 maal zijn aangekocht. Zij moeten een ander doel voor ogen hebben gehad met het in stand houden van het koorhek als kerkmeubel in hun kerkinterieur. Daarom meen ik dat er sprake is van 'Umnutzung' ofwel veranderd gebruik.⁹ Een aantal zaken wijst namelijk op het gebruik van het koor als avondmaalsruimte. In het Zuid-Hollandse Noordwijk-Binnen, in de Oude Kerk van Amsterdam, in het Friese Wier en in 24 Groningse kerken staat een avondmaalsopstelling in het koor.¹⁰ Dat is een combinatie van stoelen en banken die het hele jaar in het koor blijft staan en gemaakt is voor de viering van het avondmaal. Soms tonen ook avondmaalsteksten op

⁵ R. Steensma, 'Desacralisatie binnen het gereformeerd protestantisme. De protestantse omgang met de inventaris van de voormalige katholieke kerken', in: A.L. Molendijk (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 211-232, aldaar 215.

⁶ Ibidem, 232.

⁷ Dit zijn meestal zwart geschilderde borden met Bijbelteksten erop.

⁸ De term 'Nichtnutzung' is ontleend aan F. Schmidt, 'Die Fülle der erhaltenen Denkmäler. Ein kurzer Überblick', in: J.M. Fritz (red.), *Die bewahrende Kraft des Luthertums. Mittelalterliche Kunstwerke in evangelischen Kirchen* (Regensburg 1997) 71v.

⁹ Ook de term 'Umnutzung' is ontleend aan F. Schmidt, 'Die Fülle der erhaltenen Denkmäler', 71v.

¹⁰ R. Steensma, 'De viering van het avondmaal in Groninger kerken - Ritueel en ruimte', *Groninger kerken* 21 (2004) 101-107, aldaar 107.

tekstborden in het koor aan dat het avondmaal in het koor werd gevierd, zoals het geval is in het koor van de St. Bavo in Haarlem, maar ook in het Zuid-Hollandse Bleiswijk en het Gelderse Rijswijk. Kerkhistoricus dr. G.D.J. Schotel schrijft in 1870 dat na de Reformatie gemeenten het avondmaal in het koor vierden. Hij meldt dit terloops, alsof deze kennis voor de negentiende-eeuwse lezer vanzelfsprekend was.¹¹ Tevens heeft kerkhistoricus dr. R. Steensma in 'De plaats van de avondmaalsviering in monumentale hervormde kerken' beschreven dat meerdere koren na de Reformatie werden gebruikt als avondmaalsruimte.¹² Veel van deze koren worden afgescheiden met een koorhek. Daarom vermoed ik een verband tussen het gebruik van het koor als avondmaalsruimte en het gebruik van het koorhek als koorafsluiting. Dit leidt tot de vraag waarom het voor gereformeerden nodig was een avondmaalsruimte af te scheiden. Om die vraag te beantwoorden richt mijn onderzoek zich op gereformeerde avondmaalsopvattingen en de rol die het koorhek in de avondmaalspraktijk speelt. Mijn hypothese is dat het koorhek bij de avondmaalsviering een functie heeft die in lijn ligt met gereformeerde avondmaalsopvattingen en dat deze functie de verklaring is van de overname van het katholieke gebruik om het koor af te scheiden. Mijn probleemstelling heb ik geconcretiseerd in de volgende hoofdvraag: Wat zeggen koorhekken over de Nederduits gereformeerde avondmaalsviering?

In dit onderzoek concentreer ik me op de periode na de Reformatie, dat wil zeggen het einde van de zestiende eeuw, de gehele zeventiende eeuw met een uitloop in de achttiende eeuw. De reden voor deze tijdsspanne is dat tijdens de Reformatie voorreformatorische koorhekken werden overgenomen, dat na de Reformatie met name in de zeventiende eeuw nieuwe koorhekken werden aangeschaft en dat Nederduits gereformeerde avondmaalsopvattingen zich tijdens en vlak na de Reformatie hebben ontwikkeld, zoals te lezen is in avondmaalsgeschriften die dateren uit deze periode. Gedurende deze tijdsspanne heeft de kerk van de calvinistische gezindte, die mijn onderzoek betreft, de naam 'Nederduits Gereformeerde Kerk' gedragen. Na de achttiende eeuw veranderde dat in 'Nederlandse Hervormde Kerk'. Daarom spreek ik in deze scriptie bewust van Nederduits gereformeerden of gereformeerden.

Theologisch historisch onderzoek wordt veelal gebaseerd op onderzoek naar teksten en minder op onderzoek naar de materiële cultuur van kerkgezindtes.¹³ In dit theologisch historisch onderzoek zal ik beide soorten onderzoek combineren. Door de uiterlijke verschijningsvorm van middeleeuwse en postreformatorische koorhekken te vergelijken, kan ik achterhalen welk karakter gereformeerden aan de postreformatorische koorhekken hebben gegeven. Daarbij zal ik me tevens richten op de ruimtelijke werking van het koorhek om te achterhalen wat voor een invloed het karakter van de hekken op het kerkinterieur heeft gehad. Vervolgens zal ik avondmaalsliturgieën analyseren omdat deze de avondmaalspraktijk weergeven. Door deze liturgieën te bestuderen, maar ook aanvullende Bijbelteksten op tekstborden te analyseren, zal ik bepaalde theologische denkbeelden achterhalen die te maken hebben met de gereformeerde avondmaalspraktijk en die onderdeel zijn van de gereformeerde avondmaalsopvatting. Door avondmaalsopvattingen en het gebruik van het koorhek samen te voegen, zal ik avondmaalssituaties kunnen beschrijven in kerken waar het koorhek het koor afscheidt of heeft afgescheiden. Zo zal ik meer kunnen zeggen over het Nederlandse calvinisme van vlak na de Reformatie

¹¹ G.D.J. Schotel, *De Openbare Eeredienst der Nederlandse Hervormde Kerk in de 16^e, 17^e en 18^e Eeuw* (2^e druk; Leiden z.j.) 109. Zie ook pagina 366 waar hij schrijft dat de avondmaalstafel 'vroeger' in het koor stond.

¹² R. Steensma, 'De plaats van de avondmaalsviering in monumentale hervormde kerken', *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 14 (1998) 173-196.

¹³ Kerkhistorisch onderzoek naar de materiële cultuur heeft C.A. van Swigchem gedaan in C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* ('s-Gravenhage 1984). Dit is echter het enige omvattende werk naar de materiële cultuur van het Nederlandse protestantisme.

en het eerder genoemde klassieke beeld van het calvinisme en de Reformatie kunnen verifiëren dan wel falsifiëren.

De opzet van deze scriptie is als volgt. In hoofdstuk één *Koorhekken in Nederland* richt ik me op de materie en breng ik zoveel mogelijk bewaard gebleven Nederlandse koorhekken in kaart. In de eerste paragraaf (1.1 *Voorreformatoren koorhekken*) betreffen het de voorreformatoren koorhekken en in de tweede paragraaf (1.2 *Postreformatoren koorhekken*) de postreformatoren koorhekken. Van beide groepen behandel ik opvallende kenmerken en bespreek ik de ruimtelijke werking van het koorhek in het kerkinterieur. Zo kan ik de deelvraag beantwoorden wat voor invloed het koorhek op het gereformeerde kerkinterieur had. In het tweede hoofdstuk *Avondmaalsopvattingen in de Nederduits Gereformeerde Kerk* komt onderzoek naar de calvinistische tekstcultuur aan bod. Ik destilleer Nederduits gereformeerde avondmaalsopvattingen uit invloedrijke avondmaalsgeschriften (2.1 *Avondmaalspraktijk en -opvattingen in Nederlandse (vluchtelingen)gemeenten*) en uit boven- en onderschriften van bepaalde tekstborden, waarvan zal blijken dat deze verwantschap hebben met het koorhek en de avondmaalsviering (2.2 *Tekst(bord)en*). Zo zal ik de deelvraag beantwoorden hoe het afsluiten van het koor met het koorhek paste binnen Nederduits gereformeerde avondmaalsopvattingen. Tot slot komen in hoofdstuk drie *Avondmaalskoren in Nederland* koren aan bod waarvan bekend is, of te reconstrueren valt, dat er na de Reformatie het avondmaal werd gevierd en die afgescheiden zijn (geweest) door een koorhek. Dit hoofdstuk zal antwoord geven op de vraag wat het afgescheiden avondmaalskoor betekende voor de praktijk van de avondmaalsviering. Zo zal ik tot een beantwoording komen van de vraag wat koorhekken zeggen over de Nederduits gereformeerde avondmaalsviering.

Het ontstaan van koorhekken

Het koorhek komt voort uit de middeleeuwse gewoonte om het koor af te scheiden van het schip. In vroegchristelijke basilieken werd het altaar, dat toen voor een absisverhoging stond - van een koor was nog geen sprake - aan de voor- en de zijkant omgeven door *cancelli* (lage afscheidingen). Deze *cancelli* hadden meestal de vorm van stenen borstweringen van 1 tot 1,20m hoog. Naarmate deze gewoonte ook in andere landen zijn intrede deed, ontwikkelden zich verschillende typen afscheidingen. In kloosterkerken kwam de gesloten scheidingswand tussen twee schippijlers veel voor. Vanaf de dertiende eeuw werd het koor ook in collegiale kerken en parochiekerken afgescheiden met muren en hekwerken. Mogelijk is uit een versmelting van een scheidingswand en een leesplaats (of *ambo*) het doksaal ontstaan. Een doksaal is een gesloten of gedeeltelijk open scheidingswand waarop een tribune of galerij is geplaatst. Het voordeel van een doksaal was dat deze aan de westzijde gebruikt kon worden voor de plaatsing van zijaltaren en dat er aan de bovenkant plaats was voor voorlezers en musici, maar ook voor orgels.¹⁴ Door deze liturgische functie werkte het doksaal als een verbindend element tussen de leken in het schip en de geestelijken in het koor.¹⁵ Reeds in het laatste kwart van de twaalfde eeuw bezaten kathedraal en kloosterkerken complete doksalen. In de kleinere stads- en dorpskerken werd het doksaal pas in de vijftiende en de zestiende eeuw ingevoerd. In Spanje en Italië vond het doksaal beperkt ingang.¹⁶ Ook in Nederland zijn enkele doksalen bewaard gebleven. In paragraaf 1.1.3 *Doksalen* wordt hier kort aandacht aan besteed.

Het koorhek is een eenvoudiger afscheiding dan het doksaal. Het heeft geen galerij of tribune en diende enkel ter afscheiding van het koor en als achtergrond van altaren. In de landen ten noorden van de

¹⁴ J. Kroesen, 'Voorreformatoren koorhekken', 129-130.

¹⁵ J.E.A. Kroesen en R. Steensma, *Het middeleeuwse dorpskerkinterieur* (Leuven 2004) 182.

¹⁶ *Ibidem*, 179.

Alpen en in Frankrijk zag het middeleeuwse hek er als volgt uit: Het betrof een houten hek, waarvan het benedendeel (*dado*) gesloten was en verdeeld was in vakken. Het bovendeel, dat ongeveer de helft tot tweederde van het hek besloeg, was een open hekwerk van brede en smalle spijlen, waartussen in de top zich sierlijk traceerwerk bevond. Bovenop de spijlen werd een dwarsbalk geplaatst, voorzien van figuratief of ornamenteel snijwerk.¹⁷ Indien er geen altaar voor stond, was de *dado* veelal voorzien van schilderingen, rolwerk of reliëfvoorstellingen.¹⁸

De bewaard gebleven voorreformatorische koorhekken in Europa stammen vrijwel allemaal uit de vijftiende en begin van de zestiende eeuw. In deze periode kwam de behoefte op om leken in het schip meer zicht te geven op de eucharistie in het koor. De fysieke communie, het daadwerkelijk tot zich nemen van de hostie door de leek, vond in de late Middeleeuwen slechts één of enkele keren per jaar plaats. Daarom was het van belang dat de rest van het jaar wanneer de priester de eucharistie bediende, de leek de opheffing van de hostie (*elevatio*) - het moment dat de hostie werd geconsacreerd en veranderde in het lichaam van Christus - kon zien. Dichte scheidingswanden werden daarom opengewerkt. Bij doksalen werd het onderstel bijvoorbeeld vervangen door een hek of zelfs compleet weggelaten. In het licht van deze ontwikkeling moet het open karakter van veel voorreformatorische koorhekken worden gezien.¹⁹

De meeste voorreformatorische koorhekken bevinden zich in Engeland, waar het koorhek na de Reformatie in veel kerken bleef staan.²⁰ Ongeveer 300 voorreformatorische koorhekken treffen we daar nog aan.²¹ In Duitsland, België en Scandinavië zijn daarentegen slechts enkele exemplaren bewaard gebleven.²² In Duitsland zijn drie hekken bekend, waarvan twee in dezelfde stad zijn aangetroffen, namelijk in Stendal in Sachsen-Anhalt. In België wordt in het Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis in Brussel nog een zestiende-eeuwse eikenhouten koorhek bewaard uit de priorij van Notre-Dame du Val des Écoliers in Mons/Bergen (Henegouwen). In Scandinavië bevindt zich in het Noorse Hopperstad een dertiende-eeuwse houten koorhek, in het Deense Køge onderdelen van een laatgotisch koorhek en in het Zweedse Dalby een deur van een verdwenen koorhek uit 1520.²³ Daarmee vergeleken is het aantal van 23 middeleeuwse koorhekken in Nederland zeer groot, zeker gezien de kleine oppervlakte van ons land.

Terwijl het lutheranisme, dat vooral in Scandinavië en Duitsland ingang vond, bekend staat om zijn 'bewarende kracht' met betrekking tot middeleeuwse inrichtingsstukken (zoals doopvonten, kansels, altaarretabels, sacramentshuizen en heiligenbeelden) zijn calvinistische kerken over het algemeen arm aan middeleeuwse inrichting.²⁴ Echter, onder het lutheranisme werden vele koorhekken verwijderd. De koorhekken belemmerden het zicht op het koor en blokkeerden de toegang. Dit was problematisch omdat de Lutherse dienst vanaf het altaar op het koor werd geleid. Bovendien werd het brood en de wijn iedere week vanaf het altaar aan de gelovigen uitgereikt. Gelovigen moesten dus gemakkelijk het koor kunnen bereiken. Bij calvinisten werden bovenstaande inrichtingsstukken zoveel mogelijk verwijderd, maar in Nederland is het koorhek als meubelstuk juist wel bewaard gebleven. In de gebieden die trouw bleven aan de katholieke kerk, zoals de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België) werden

¹⁷ Kroesen en Steensma, *Het middeleeuwse dorpskerkinterieur*, 177.

¹⁸ Kroesen, 'Voorreformatorische koorhekken', 131.

¹⁹ Ibidem, 131-132.

²⁰ De smeedijzeren hekken in Spanje en Portugal, de zogenaamde 'rejas', zijn vanwege hun specifieke karakter hier niet meegerekend.

²¹ Vriendelijke mededeling dr. J.E.A. Kroesen.

²² Kroesen, 'Voorreformatorische koorhekken', 132-135.

²³ Ibidem, 132-133.

²⁴ J.E.A. Kroesen, 'Die tralyen voert choer. Middeleeuwse koorafscheidingen in Holland', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 61 (herfst 2005) 3-29, aldaar 11.

koorafscheidingen verwijderd. Het Concilie van Trente, dat tussen 1545 en 1563 plaatsvond, had bepaald dat geen enkel kerkmeubel het zicht op het hoogaltaar mocht belemmeren. De gelovigen in het schip moesten meer betrokken worden bij de rituelen die in het hoogkoor plaatsvonden.²⁵ Zo raakte het koorhek in onbruik in de Rooms-katholieke en Lutherse kerk, maar werd hij gehandhaafd in een aanzienlijk aantal Nederlandse calvinistische kerken.

Tot slot wil ik nog een aantal opmerkingen over deze scriptie maken. Voor dit onderzoek heb ik getracht zoveel mogelijk koorhekken en aan koorhek verwante koorafscheidingen te achterhalen. Dit heb ik gedaan op grond van *Monumenten in Nederland*²⁶. Ook door de serie *Langs de oude provinciale*²⁷ kerken heb ik koorhekken kunnen achterhalen. Voor de provincie Groningen heb ik gebruik gemaakt van een artikel van Steensma 'Groninger koorhekken'.²⁸ Een lijst van alle gevonden koorhekken is te vinden in de bijlage, evenals opvallende en voor dit onderzoek relevante kenmerken. Daar zijn ook de tekstborden en teksten te vinden die in verbinding te brengen zijn met koorhekken. Door middel van afbeeldingen heb ik zo veel mogelijk geïllustreerd wat in de tekst beschreven wordt. Een afbeelding van een koorhek en van een plattegrond van een denkbeeldige kerk met verklarende termen, treft u aan het begin van dit werk.

²⁵ J.E.A. Kroesen, 'Tussen Bugenhagen en Borromaeus. De paradox van de conserverende Reformatie', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 59 (2005) 89-105, aldaar 103-104.

²⁶ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland* (Zwolle 2006).

²⁷ Dit is een serie die door verschillende auteurs met name in de jaren '70 van de vorige eeuw tot stand is gekomen. Per provincie en per gebied zijn monumentale kerken en hun kerkinterieur beschreven. Ook zijn de boeken voorzien van foto's. U vindt de bibliografische gegevens van de verschillende boekjes in de *Bibliografie*.

²⁸ R. Steensma, 'Groninger koorhekken', *Groninger Kerken* 26 (2009) 68-73.

Hoofdstuk 1 Koorhekken in Nederland

1.1 Voorreformatische koorhekken

Voorreformatische koorhekken hebben voor de Reformatie deel uitgemaakt van het katholieke kerkinterieur en hebben een functie gehad in katholieke misvieringen. Na de Reformatie werden de koorhekken niet alleen overgenomen, ze werden ook aangepast voor gebruik in het protestantse kerkinterieur. Dit blijkt uit veranderingen die plaats hebben gevonden na de Reformatie. In Leiden werd in de Pieterskerk de katholieke Latijnse tekst²⁹ na de Reformatie afgedekt met een mogelijk uit een gildekapel afkomstige bekroning uit 1550-1560. Bovendien werd een tiengebodenbord op het hek geplaatst, waarschijnlijk ter vervanging van een calvariegroep en een reeks kandelaars.³⁰ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk van het Zuid-Hollandse Geervliet en de Mariakerk van het Zeeuwse Nisse werden eveneens tiengebodenborden op de koorhekken aangebracht.³¹ Ook werd in Geervliet met de deuren van het middeleeuwse hek uit 1540 een nieuwe koorafscheiding gemaakt. In het Noord-Hollandse Weesp werden in de Grote Kerk beelden in de openingen in het balusterwerk van het middenstuk vervangen door tekstborden. In de Haarlemse St. Bavo scheidde het gotische koorhek uit het begin van de zestiende eeuw oorspronkelijk het laagkoor af van de rest van het schip. Na de Reformatie werd besloten dit hek te verplaatsen naar de grens tussen hoog- en laagkoor.³² Ook op dit koorhek werd een tiengebodenbord geplaatst.³³ Er is dus geenszins sprake van overname door niet-gebruik. De aanpassingen laten zien dat gereformeerden zich inspanden om de koorhekken te behouden in hun interieur. Deze blijken van veranderd gebruik moeten we in ogenschouw nemen bij het bestuderen van de voorreformatische koorhekken. De hekken zijn weliswaar van voorreformatische oorsprong maar zijn door gereformeerden aangepast voor gebruik in protestantse kerkinterieurs.

In deze paragraaf zal ik kenmerken beschrijven van de 23 voorreformatische koorhekken. Ik zal daarbij ingaan op de datering en de standplaats van de middeleeuwse hekken en vervolgens op verschillende andere kenmerken die zijn opgevallen bij de bestudering van deze groep. Verder komen middeleeuwse koorhekonderdelen, doksalen in Nederland en mogelijk verdwenen middeleeuwse koorhekken aan de orde.

1.1.1 Kenmerken van de voorreformatische koorhekken

1.1.1.1 Datering en standplaats

Bijna alle voorreformatische hekken stammen uit de zestiende eeuw. In de meeste Nederlandse steden vindt de Reformatie in de jaren '70 en '80 van deze eeuw ingang. De zestiende-eeuwse hekken dateren

²⁹ 'Dum Cantor Populum mulcet Suis vocibus Deum Irritat pravis Moribus. D[ivus]. Bernardus.' De vertaling luidt: 'Terwijl de zanger het volk bekoort met zijn klanken, vertoont hij God met zijn slechte zeden, [zo zegt] de goddelijke Bernardus.'

³⁰ Kroesen, 'Voorreformatische koorhekken', 143.

³¹ Geervliet: *Ibidem*, 140 en voor Nisse: *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel VI. De provincie Zeeland* (Utrecht 1922) 192.

³² F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, van de vroegste tijden tot op onze dagen. Derde deel. (vervolg en slot van het derde hoofdstuk)* (Haarlem 1883) 152-157. De pagina's 152-156 behelzen de argumentatie waaruit op pagina 156 de conclusie volgt. Zie ook Mia Mochizuki, *The Netherlandish Image after Iconoclasm, 1566-1672: Material Religion in the Dutch Golden Age* (Aldershot 2008) 47 en voetnoot 57.

³³ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 250-251. Het tiengebodenbord is ook te zien (achter de kroonluchter) op een schilderij van Gerrit Berckheyde uit 1673 op pagina 142.

dan ook met name uit het begin of midden van de zestiende eeuw. In Groningen ving de Reformatie echter pas met de Reductie van 1594 aan. Daardoor was het voor katholieken aldaar mogelijk om laat in de zestiende eeuw nog een koorhek aan te schaffen. Het koorhek in het Groningse Marsum stamt uit het laatste kwart van die eeuw en is daarmee het jongste voorreformatie-hek. Dit koorhek is nog jonger dan het oudste postreformatie-hek dat in Medemblik staat en in 1572 tot stand kwam. Het andere koorhek, dat buiten de groep vroege- of midden-zestiende-eeuwse koorhekken valt, staat in de Pieterskerk te Leiden en wordt rond 1425 gedateerd.³⁴ Het hek is minstens een eeuw ouder dan het merendeel van de andere voorreformatie-hekken. Mogelijk ontbrak het de Pieterskerk aan geld of vond men het niet van belang om mee te gaan met de tijd. Wat ook mogelijk is, is dat er meerdere voorreformatie-hekken zijn geweest die net als het Leidse koorhek uit eenvoudige vormen bestonden en uit de vijftiende eeuw stamden, maar dat het koorhek in de Pieterskerk de enige is geweest die de tand des tijds heeft doorstaan. In ieder geval is het in vergelijking met de rest van de groep voorreformatie-hekken uniek dat we in Nederland over zo'n oud koorhek beschikken. Naast het Leidse koorhek, stammen ook de deuren van het koorhek in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda uit de vijftiende eeuw. Deze deuren, die rond 1460 gedateerd worden, maakten ooit deel uit van een doksaal dat tijdens de Beeldenstorm in 1566 vernield is.³⁵

De middeleeuwse hekken vallen in twee stijlperiodes uiteen, namelijk de late gotiek en de vroege Renaissance. Hierbij is geen sprake van een scherpe breuk tussen beide stijlen, maar van een geleidelijke overgang.³⁶ Het koorhek van het Gelderse Epe is daar een mooi voorbeeld van. De borstwering en de traceringen van de spijlen zijn in karakteristieke gotische vormen gesneden, terwijl de houten spijlen zelf zijn gedecoreerd met snijwerk in renaissancestijl.³⁷ Ook komt het voor dat de stijl overwegend gotisch is maar het hek wel renaissance-stijl elementen heeft, zoals bij het koorhek van Alkmaar, of juist andersom, in renaissancestijl met gotische trekken, wat bij het koorhek van Naarden het geval is. Het koorhek in de Haarlemse Sint Bavo-kerk dat aan het begin van de zestiende eeuw is gemaakt, is geheel opgetrokken in de gotische stijl en geldt als het rijkst gedecoreerde gotische koorhek in Nederland.³⁸

1.1 Het koorhek in de St. Bavo te Haarlem. Foto: J.G. Don www.mijnmonumenten.nl

De meeste voorreformatie-hekken zijn in Noord- en Zuid-Holland bewaard gebleven. Noord-Holland telt er acht en Zuid-Holland zes. De overige provincies die een voorreformatie-hek bezitten zijn Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Zeeland. Bij deze

³⁴ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland* (Zwolle 2006) 304.

³⁵ G. van Wezel e.a., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda* (Zeist/Zwolle 2003) 134-135.

³⁶ Kroesen, 'Voorreformatie-hekken', 133.

³⁷ Ibidem, 140.

³⁸ Kroesen, 'Die tralyen', 16.

provincies gaat het slechts om één (Groningen, Friesland, Overijssel, Noord-Brabant en Zeeland) of twee (Gelderland en Utrecht) gevallen. De koorhekonderdelen bevinden zich eenmaal in Zuid-Holland, Noord-Holland, Utrecht en Friesland. Omdat het waarschijnlijk is dat veel hekken in de loop van de tijd verwijderd zijn, is het moeilijk te zeggen of hier sprake is van een Hollandse traditie. In paragraaf 1.2.1.1 *Datering en standplaats* worden de voor- en postreformatorische koorhekken in dit kader gezamenlijk besproken.

1.1.1.2 Iconografie

Op de voorreformatorische koorhekken komen meerdere malen gesneden afbeeldingen voor. Zo bevinden zich op de koorhekken Haarlem en Nederhorst den Berg in de provincie Noord-Holland verscheidene mens- en dierfiguren.³⁹ In het Utrechtse Abcoude is het fries van het koorhek gedecoreerd met onder andere maskers, paarden- en engelenkopjes, satyrs en naakte figuurtjes.⁴⁰ Op het koorhek van de Westerkerk te Enkhuizen zijn niet alleen vogels, kopjes, bustes en fantasiefiguurtjes afgebeeld, maar in de boogvelden ook de vier evangelisten, God de Vader en Mozes. Tevens prijkt het blazoen van Karel de V, geflankeerd door twee knielende leeuwen, op het hek.⁴¹ Het is zeer opmerkelijk dat deze afbeeldingen niet tijdens de Beeldenstorm of later, bij de overname van de katholieke kerken door de gereformeerden, toegetakeld zijn. Kennelijk gaf de aanwezigheid van deze iconografie geen aanleiding tot het verwijderen van de afbeeldingen of van het koorhek in zijn geheel.

Nog opmerkelijker is de bewaard gebleven iconografie op de koorhekken van Naarden, Kampen en Poortugaal, omdat deze direct verwijzen naar elementen uit de katholieke eredienst. Op het koorhek van Naarden staan onder andere drie allegorische vrouwenfiguren die het Geloof, de Hoop en de Liefde voorstellen. Elk dragen ze attributen die hun identiteit duiden. Zo is het Geloof met een zwaard omgord en draagt ze een kruis en een miskelk.⁴² De miskelk werd gebruikt tijdens de Eucharistie voor de wijn, dat na de inwijding het daadwerkelijke bloed was van Christus. Dit moet in de ogen van de gereformeerden onaanvaardbaar zijn geweest. Toch is de afbeelding van deze miskelk tot op heden aanwezig in het protestantse kerkinterieur. In Poortugaal verwijzen bijzondere motieven van ranken die uit bolbuikige kannen op kegelvormige voetstukken ontspruiten. De kannen aan de buitenzijde zijn voorzien van een handvat dat uitloopt in een uitsteeksel waarmee de vlakke deksel kan worden opengeklapt. De betekenis hiervan heeft waarschijnlijk te maken met het misritueel op het hoogaltaar, net als de miskelk in Naarden.⁴³ Op het koorhek van Kampen zijn de vier evangelisten, Mozes en Christus (als *Salvator Mundi*) afgebeeld. Op de stijlen in de houtsnijwerkdecoraties zijn engelenfiguurtjes verwerkt die wierookvaten vasthouden. Dit herinnert aan het sacramentshuis dat in het midden van het koorhek in een koperen tabernakel bewaard werd en waar alle zes de engelen hun vat op richten. Het sacramentshuis is verwijderd, maar de iconografie die hiernaar verwijst, is nog steeds aanwezig.⁴⁴

Deze zeven koorhekken met iconografische voorstellingen die in drie gevallen direct verwijzen naar katholieke gebruiken, laten zien dat calvinisten minder volkomen zijn geweest in het opruimen van

³⁹ Voor een beschrijving van Haarlem zie Kroesen, 'Voorreformatorische koorhekken', 140-141. Voor een beschrijving van Nederhorst den Berg, zie J.E.A. Kroesen, 'Die tralyen voert choer – enkele aanvullingen', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 68 (lente 2009) 16-21, aldaar 18.

⁴⁰ Kroesen, 'Voorreformatorische koorhekken', 137-138.

⁴¹ Ibidem, 139.

⁴² Op het koorhek staan nog meer allegorische figuren afgebeeld, zie ibidem, 145.

⁴³ Kroesen, 'Die tralyen voert choer – enkele aanvullingen', 16-17.

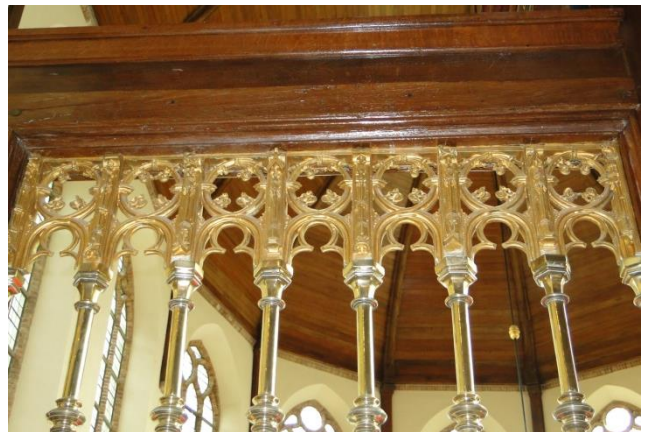
⁴⁴ R. Steensma, *Het gebruik van de middeleeuwse kerken in Overijssel voor de katholieke eredienst* (Delden 2005) 15-20.

‘paapse afgoderijen’ dan verondersteld is. Hoe hebben Nederduits gereformeerden deze afbeeldingen kunnen gedogen? Ze zijn zowel tijdens de Beeldenstorm in 1566 als bij de overname van kerken na de Reformatie aan hun lot ontsnapt. Kennelijk waren deze afbeeldingen toch niet zozeer een doorn in het oog en werden ze gedoogd bij het nieuwe gebruik van de koorhekken.

1.1.1.3 Overige kenmerken

Net zoals bij de koorhekken van Geervliet en Breda het geval is, komt het in de groep voorreformatorische hekken meer voor dat een hek bestaat uit materialen die afkomstig zijn uit verschillende perioden. Het koorhek van de Gertrudiskerk in het Friese Workum is in 1948 verwijderd. Toen besloten was om het hek in 2000 terug te plaatsen op de koorgrens, had men alleen nog de beschikking over het rechter- en middendeel van het koorhek. Het hek dat nu de koorgrens siert bestaat voor een kwart uit twintigste-eeuws materiaal.⁴⁵ In de Grote Kerk van het Gelderse Elburg is het hek in 1808 ingrijpend gewijzigd, net als het Alkmaarse koorhek in de Grote Kerk in 1847. Voor Elburg geldt dat alleen het traliwerk nog middeleeuws is.⁴⁶ In de Aegidiuskerk van het Zuid-Hollandse Abbenbroek heeft men in 1625 de middendeur en de meeste spijlen van het vroeg zestiende-eeuwse koorhek vervangen. In de negentiende eeuw werd aan de bovenkant een tot het plafond toe reikende scheidingswand van glas toegevoegd. Van het koorhek in Monnickendam komen de traceringen, fries en colonnetten uit ± 1530 en de balusters en borstwering uit 1562 en 1563, terwijl de kroonlijst modern is.⁴⁷ Veel koorhekken zijn dus samengestelde gehelen doordat ze zowel voor als na de Reformatie hersteld zijn met nieuwe onderdelen.

Een negental voorreformatorische hekken bevat momenteel nog balusters of spijlen die van metaal gemaakt zijn, meestal koper. Daarnaast is van Enkhuizen bekend dat het koorhek aldaar koperen spijlen heeft gehad, maar dat deze in 1572 voor de oorlogsvoering zijn omgesmolten. Van het Alkmaarse koorhek vermoedt Kroesen dat het beschikte over koperen spijlen. De spijlen zijn in de negentiende eeuw vervangen door de huidige houten exemplaren.⁴⁸ Metalen traliwerk in koorhekken komt elders in Europa nauwelijks voor. Het lijkt hier dan ook om een Nederlands koorhektype te gaan.⁴⁹ Hierbij moet wel gemeld worden dat veel van het koperwerk afkomstig was uit de Zuidelijke Nederlanden, het huidige België. Omdat in België vrijwel alle koorhekken verloren zijn gegaan, kunnen we niet achterhalen of Belgische koorhekken ook metalen traliwerk bevatten. Dit is echter wel aannemelijk.⁵⁰

1.2 Koperen spijlen en traceringen van het koorhek in de Grote Kerk te Naaldwijk. Foto: Anne Baljeu

Van de 23 voorreformatorische koorhekken staan achttien koorhekken vandaag de dag op de grens tussen koor en schip. Daarbij staan drie koorhekken in de buurt van de koorgrens. Deze zijn enkele meters of een travee opgeschoven. Dit geeft aan dat voor de plaatsing van koorhekken de koorgrens de meest vanzelfsprekende plek is (geweest) in de protestante kerken. Dit is opmerkelijk aangezien in het

⁴⁵ Kroesen, ‘Voorreformatorische koorhekken’, 147.

⁴⁶ Ibidem, 138.

⁴⁷ Ibidem, 144.

⁴⁸ Ibidem, 138.

⁴⁹ Ibidem, 133.

⁵⁰ Ibidem, 135.

protestantisme niet van hogerhand bepaald werd, zoals dat in het katholicisme wel het geval was, waar het koorhek behoorde te staan. Deze middeleeuwse gewoonte wordt dus wat deze hekken betreft, tot op heden voortgezet. Voor de koorhekken in Workum en Nederhorst den Berg geldt dat deze in de twintigste eeuw een aantal decennia een andere plek hebben gehad, maar nu teruggeplaatst zijn op de koorgrens.⁵¹ Voor de twee overige koorhekken geldt dat het hek in de Grote kerk van het Gelderse Epe wordt gebruikt als portaal bij de oostelijke ingang en het hek in Nisse de noorderdwarsarm afsluit.

1.1.2 Middeleeuwse koorhekonderdelen

Naast de groep van 23 voorreformatorische koorhekken, zijn er vier onderdelen overgebleven van middeleeuwse koorhekken. In de hervormde kerk van het Zuid-Hollandse plaatsje Heinenoord kwam tijdens een restauratie in 1971 onder de orgelgalerij een middeleeuwse balk tevoorschijn. Dit is waarschijnlijk een bekronende balk van een verdwenen koorhek geweest. Er is toen besloten om de balk te verplaatsen naar de koorgrens en aldaar een nieuw koorhek te reconstrueren. Het koorhek in de Gertrudiskerk van Mijnsheerenland heeft hiervoor als voorbeeld gediend. De koorgrens van Heinenoord wordt tegenwoordig opgesierd door een middeleeuws uitzierend koorhek in laatgotische vormen.⁵² Ook in de Nicolaaskerk in het Utrechtse Benschop is een triomfbalk gevonden, ditmaal in een op de koorgrens geplaatste combinatie van een houten wand, met orgel en orgelgalerij en een geschilderde draperie aan de bovenkant.⁵³ Bij een restauratie in 1959, waarbij het koor werd geopend en het orgel naar de westkant werd verplaatst, werd deze getuige van een middeleeuws koorhek in twee delen ontdekt. De balken, die uit de late Middeleeuwen stammen, worden tegenwoordig elders in de kerk bewaard. In het houten schot om het uurwerk van de toren van de hervormde kerk van Kortenhoef bevonden zich in ieder geval in 1921 twee gesneden stijlen, waarvan toen al vermoed werd dat deze afkomstig waren uit een vergaand koorhek.⁵⁴ Bij het verwijderen of opruimen van het koorhek zijn deze twee stijlen waarschijnlijk bewaard gebleven om te dienen als versiering van het uurwerk. Tegenwoordig zijn ze aan de zuidelijke koorwand opgehangen. Het gaat om twee balusters voorzien van gesneden bladdecoraties en narren- en boerenkopjes in renaissancestijl. Op één van deze twee balusters staat het jaartal 1541 gegraveerd, waarschijnlijk de ontstaansdatum.⁵⁵ In de ruimte onder de toren van de oude kerk in het Friese Goutum bevindt zich houten deur versierd met gotische briefpanelen. Waarschijnlijk is deze afkomstig uit een voorreformatorisch koorhek. De briefpanelen en smeedijzeren spijlen verraden namelijk een datering rond 1520-1530.⁵⁶

1.1.3 Doksalen

In Nederland zijn niet alleen koorhekken bewaard gebleven uit de Middeleeuwen, maar ook doksalen. Een doksaal is een gesloten of gedeeltelijk open scheidswand waarop een tribune of galerij is geplaatst.⁵⁷ Omdat dit meubelstuk ten dele hetzelfde doel diende als een koorhek,⁵⁸ wil ik hier kort aandacht aan

⁵¹ Het Workumer hek was echter na de Reformatie al enkele meters oostwaarts opgeschoven.

⁵² Kroesen, 'Die tralyen voert choer – enkele aanvullingen', 18.

⁵³ Deze combinatie kwam in de achttiende en de negentiende eeuw vaker voor, zie paragraaf 1.2.4.1 *Opvulling van de ruimte onder de triomfboog*.

⁵⁴ *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel V, I. De provincie Noord-Holland (uitgezonderd Amsterdam)* (Utrecht 1921) 235.

⁵⁵ Kroesen, 'Voorreformatorische koorhekken', 142-143.

⁵⁶ *Ibidem*, 140.

⁵⁷ Kroesen, 'Die tralyen', 3.

⁵⁸ Kroesen, 'Voorreformatorische koorhekken', 131.

besteden. In Nederland zijn acht doksalen bewaard gebleven.⁵⁹ In de Middeleeuwen hebben er veel meer doksalen in ons land gestaan, maar de meesten hebben waarschijnlijk de Beeldenstorm niet doorstaan. In Breda is het doksaal in 1566 gesloopt. Daar werd door een beeldenstormer opgeroepen om het bouwsel, dat om onduidelijke redenen in de volksmond 'de hangkamer' werd genoemd, te slopen.⁶⁰ Zeer waarschijnlijk is daar in meerdere dorpen en steden toe opgeroepen. Des te bijzonderder is het dat protestanten de koorhekken op zoveel plekken hebben laten staan of vernieuwd. Van de negen middeleeuwse doksalen bevinden zich er vier in het Noorden van het land. In Groningen staat een doksaal in Holwierde (midden van de zestiende eeuw), in Krewerd (ca. 1300) en één in de kloosterkerk van Ter Apel (begin van de zestiende eeuw). Tevens staat in de kerk van Leermens nog de zuidelijke travee van een doksaal uit omstreeks 1250. In Friesland bevindt zich een doksaal uit het midden van de zestiende eeuw in de kerk van Oosterend. Verder staan in het Utrechtse Amersfoort en Rhenen doksalen van respectievelijk circa 1480 en 1550. In het Zuid-Hollandse Schoonhoven bevindt zich enige Hollandse doksaal. Deze tribune uit ±1560 werd door protestanten omstreeks 1650 omgebouwd tot herenbank.⁶¹ In het Brabantse Helvoirt stond een houten doksaal. Deze is sinds 1896 te bezichtigen in het Rijksmuseum van Amsterdam. In Londen staat in het Victoria & Albert Museum een doksaal uit de Sint-Jan in Den-Bosch.⁶² Hier gaat het echter om een katholiek exemplaar dat van na de Reformatie dateert. In Den-Bosch vond de Reformatie in de zestiende eeuw slechts beperkt ingang.

1.1.4 Verloren gegane middeleeuwse koorhekken

In de zeventiende eeuw zijn meerdere middeleeuwse kerken verwoest. Zeer waarschijnlijk zijn daar voorreformatische koorhekken bij verloren gegaan. De Spanjaarden hebben tot aan de vrede van Münster in 1648 een bedreiging gevormd voor protestantse kerken omdat deze een doorn waren in het oog van het katholieke gezag. Zo moesten in de zeventiende eeuw de kerken van Krimpen a/d Lek en Oegstgeest in Zuid-Holland en Beverwijk en Ipendam in Noord-Holland na verwoestingen door Spaans toedoen weer geheel worden opgebouwd. Daarbij werd in alle vier de gevallen een koorhek aangeschaft, die respectievelijk uit 1615, 1662, ca. 1650 en ca. 1656 stammen. Ook de Fransen hebben onder leiding van Lodewijk XIV in de jaren '70 van de zeventiende eeuw een aantal Nederlandse kerken vernield en verbrand, zoals die van de Utrechtse plaatsen Amerongen, Jaarsveld en Woerden. Van de kerk in Amerongen is bekend dat daarbij het oude koorhek verloren is gegaan.⁶³ Na de wederopbouw in het derde kwart van de zeventiende eeuw werd in alle drie de kerken een protestants koorhek geplaatst.

Kerken leden echter ook onder andere soorten verwoestingen. Zo is in 1657 een muur van de voorreformatische kerk in het Zuid-Hollandse Hazerswoude-Dorp ingestort en werd spoedig daarop besloten een nieuwe kerk, de huidige Michaëlskerk, te bouwen.⁶⁴ Het koorhek aldaar stamt uit 1660 en moet dus tijdens of na de nieuwbouw zijn aangeschaft. De kerk van Schipluiden in dezelfde provincie werd eerder in 1616 zodanig door een brand aangetast dat in 1622 een nieuwe kerk werd gebouwd.⁶⁵ In de nieuw gebouwde kerk staat tot op de dag van vandaag een zeventiende-eeuws koorhek. Vanwege het

⁵⁹ In vergelijking met Duitsland, waar rond de 40 doksalen bewaard zijn gebleven, is dit aantal gezien de bescheiden omvang van ons land vrij veel. Meer over doksalen in Nederland zie R. Steensma, 'Het middeleeuwse doksaal in Nederland', *Het jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 16 (2000) 187-218.

⁶⁰ Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 358.

⁶¹ Kroesen, 'Die tralyen', 6.

⁶² Ibidem, 6.

⁶³ 'De Andrieskerk', www.andrieskerk.nl/default.asp?pag=3, 30-08-2011.

⁶⁴ *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel VII. De provincie Zuid-Holland. Eerste stuk: Leiden en Westelijk Rijnland* ('s-Gravenhage 1944) 7.

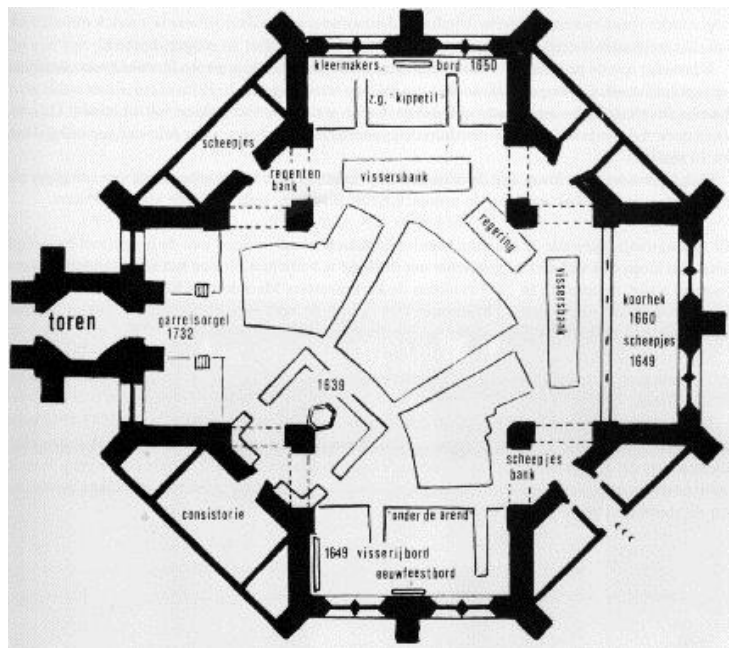
⁶⁵ W.J. Berghuis, *Langs de oude Zuid-Hollandse kerken. Kuststrook en Rijnland* (Baarn 1972) 132.

feit dat het koorhek als kerkmeubel werd gehandhaafd in de nieuw opgerichte kerken, is er mogelijk sprake van een continuering van het kerkinterieur zoals het voor de verwoesting was. Daarom is het goed mogelijk dat voor de verwoesting de kerken reeds in het bezit waren van een koorhek, waarschijnlijk een middeleeuws koorhek.

Oorlogsvoeringen en verwoestingen zijn er de oorzaak van geweest dat minder middeleeuwse koorhekken bewaard zijn gebleven. Ook kwam het voor dat middeleeuwse hekken werden vervangen door nieuwe. Zo heeft het koorhek in de Oude kerk van Amsterdam in 1681 een zestiende-eeuwse voorganger vervangen.⁶⁶ Mogelijk hebben meerdere postreformatorische koorhekken middeleeuwse vervangen. De groep van 23 voorreformatorische koorhekken die na de Reformatie bewaard bleven, is dus veel groter geweest.

1.2 Postreformatorische koorhekken

Ongeveer tweederde van de Nederlandse koorhekken die bewaard is gebleven, stamt uit postreformatorische tijd, namelijk 44 exemplaren. Daarbij gelden 15 herenbanken en lage hekken als aan koorhek verwante typen omdat ze voor het afscheiden van het koor zijn ontworpen en ze in sommige gevallen de indruk van een koorhek wekken. De postreformatorische koorhekken en aanverwante typen zijn na de Reformatie door protestanten ontworpen en aangeschaft. Van een aantal postreformatorische hekken is de voorgeschiedenis reeds behandeld in paragraaf 1.1.4 *Verloren gegane middeleeuwse koorhekken*. Er zijn echter ook koorhekken aangeschaft in nieuwe kerken, die bovendien geen katholieke voorganger hadden, zoals bij de verwoeste kerken het geval was. De meest opmerkelijke van deze groep is de Grote kerk van Maassluis omdat deze door Nederduits gereformeerden in de vorm van een Grieks kruis is gebouwd en geen koor heeft. Aan dit geval wil ik apart aandacht besteden.

1.3 Plattegrond van de Grote Kerk te Maassluis. Rechts de oostelijke ruimte die in 1660 bestemd werd voor de avondmaalsviering.

De oprichting van de kerk in Maassluis is geheel in postreformatorische tijd geschied. Deze kerk werd niet volgens het traditionele patroon gebouwd, maar in een kruisvorm met even korte armen aan alle vier de zijden. De Amsterdamse Noorderkerk gold als voorbeeld.⁶⁷ Later zou de Nieuwe kerk in Groningen ook naar dit model worden gebouwd. De kerk van Maassluis kwam in 1650 gereed. Ondanks het ontbreken van een koor werd in 1660 toch een koorhek op de grens van de viering en de oostelijke arm geplaatst. Zo werd een 'koor' gecreëerd dat nota bene door een koorhek werd afgescheiden om als avondmaalsruimte te dienen. Hierbij ging het dus niet om een koorhek dat een ouder exemplaar verving, maar om een geheel nieuwe setting waarin een koorhek werd geplaatst. In het kerkgebouw werd ondanks de bouw in

⁶⁶ 'Koorhek', www.oudekerk.nl/meubilair-koor-en-tochtportalen/koorhek.html, 30-08-2011.

⁶⁷ W.J. Berghuis, *Langs de oude Zuid-Hollandse kerken. Waarden en Eilanden* (Baarn 1973) 56-57.

protestantse tijd en volgens protestants model vastgehouden aan een katholiek gebruik: De oostelijke ruimte werd voor het sacrament van het avondmaal afgescheiden met een koorhek. Dit massief houten hek uit 1660 staat tot op heden op de 'koorgrens' van de kruiskerk in Maassluis.

In deze paragraaf wordt de groep protestantse hekken behandeld. Na een verhandeling over de kenmerken van de postreformatorische koorhekken, waarbij ik de datering en de standplaats van de hekken en andere tijdens het onderzoek opgevallen kenmerken bespreek, zal ik ingaan op de aanverwante typen. Vervolgens zal ik de aandacht richten op lotgevallen en op aanpassingen van de middeleeuwse en protestantse hekken in de achttiende en negentiende eeuw. Ik zal afsluiten met een vergelijking tussen de middeleeuwse en postreformatorische koorhekken.

1.2.1 Kenmerken van de postreformatorische koorhekken

1.2.1.1 Datering en standplaats

In totaal stammen 28 van de 44 koorhekken uit de zeventiende eeuw. Een aantal aanleidingen voor het aanschaffen van een koorhek in de zeventiende eeuw is in paragraaf 1.1.4 *Verloren gegane middeleeuwse koorhekken* beschreven. Een andere mogelijke aanleiding is het verloop van de Tachtigjarige Oorlog in samenhang waarmee de Reformatie zich in ons land voltrok. Deze duurde tot aan de Vrede van Münster in 1648, waarna de Spaanse dreiging uiteindelijk tot staan kwam. Voor kerken die na de verovering van de desbetreffende stad op de Spanjaarden protestants werden, gold dat indien de stad werd terugveroverd door de Spanjaarden, de kerk weer het katholieke geloof moest aannemen. In Breda is de Onze-Lieve-Vrouwekerk op die manier vijf keer van denominatie gewisseld. Pas in 1637 kwam de kerk definitief in protestantse handen. Toch verkeerden de protestanten aldaar nog tot 1648 in onzekerheid of de stad niet zou worden terugveroverd.⁶⁸ Dat betekende dat ze pas vanaf 1648 met een gerust hart het interieur geheel naar de protestantse liturgische eisen konden inrichten. Voor andere steden zal dit in mindere mate hebben gegolden, maar het is goed mogelijk dat deze onzekerheid door de Spaanse dreiging in de zestiende eeuw in ieder geval nog zeer actueel was. Vermoedelijk hebben de meeste kerken dus pas in de zeventiende eeuw hun interieur geheel op protestantse wijze ingericht. Veel andere kerkinterieurstukken stammen dan ook uit de zeventiende eeuw. Mogelijk werd daarbij ook gekozen voor een nieuw koorhek en verklaart dat het grote aantal zeventiende-eeuwse koorhekken.

Een drietal koorhekken stamt uit het einde van de zestiende eeuw. De hekken in de Michaëlskerk van Zwolle en de Laurenskerk te Rotterdam (dat sinds 1715 in de hervormde kerk van Moerkapelle staat) dateren respectievelijk van 1597 en 1593. Mogelijk waren de oude hekken verloren gegaan of zijn deze verwijderd vanwege ongewenste voorstellingen. In ieder geval werd het nodig bevonden nieuwe koorhekken aan te schaffen. Het oudste van alle postreformatorische hekken is het koorhek in Medemblik. Dit onderscheidt zich van de koorhekken van Zwolle en Rotterdam doordat het nog tijdens de Reformatie in 1572 is aangeschaft, dat is een kwart eeuw eerder dan de andere zestiende-eeuwse hekken. De kerk was in de zestiende eeuw (in 1517 en in 1555) tweemaal door branden verwoest. Het gehele interieur was daarbij verloren gegaan en de kerk moest, net als grote delen van de stad, tot twee keer toe worden opgebouwd. In 1572, het jaar dat protestanten de Bonifatiuskerk overnamen, stond waarschijnlijk enkel het hoognodige in de kerk, zoals een altaar en een preekstoel. Het koorhek stamt

⁶⁸ Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 362.

hoogstwaarschijnlijk uit 1572, zoals op het hek staat vermeld.⁶⁹ Terwijl dit meubelstuk na de branden in het interieur van de katholieken ontbrak, hebben protestanten deze direct na ingebruikname van de kerk aangeschaft. Het werd bovendien van een reformatorische tekst voorzien: "T MISBRUYCK IN GODS KERCK ALLENGSKENS INGECOMEN IS HIER WEDEROM ANNO 1572 AFGENOMEN".

Naast de grote groep zeventiende-eeuwse en het drietal laatziende-eeuwse koorhekken, stammen enkele uit de achttiende, negentiende en twintigste eeuw. Onder de achttiende-eeuwse koorhekken bevinden zich Hollandse pronkhekken, die in paragraaf 1.2.1.5 *Pronkhekken in Hollandse steden* besproken worden. Het koorhek van het Groningse Oosterwiltwerd uit 1855 heeft mogelijk een voorganger gehad die op de stenen onderbouw aldaar gestaan heeft.⁷⁰ Het hek in IJsselstein is gebouwd nadat de Nicolaaskerk in 1911 geheel was uitgebrand. Waarschijnlijk had ook dit koorhek een oudere voorganger, die bij de brand verloren is gegaan. In Ouderkerk a/d IJssel heeft een houten hekwerk in de Dorpskerk gestaan dat in 1854 met de komst van het orgel verwijderd is. Na verplaatsing van het orgel naar de westzijde van de kerk bij de restauratie van 1963-'68, is er een moderne koorafsluiting op de koorgrens geconstrueerd. Ook de hervormde kerk in Harmelen is in 1900 door een brand verwoest. Het koorhek aldaar moet vanwege de brand uit de twintigste eeuw stammen.⁷¹ Het scheidt in het koor, dat is afgesloten van het schip met een muur, een kleinere ruimte af. Van de andere koorhekken is niet bekend waarom ze in de achttiende, negentiende of twintigste eeuw tot stand zijn gekomen. In sommige gevallen is zelfs niet bekend wanneer ze precies zijn ontstaan. In de lijst heb ik deze toch ingedeeld bij een eeuw. Bij 'bijzonderheden' staat uitgelegd waarom ze bij de desbetreffende eeuwen zijn ondergebracht. De grote groep zeventiende-eeuwse hekken geeft aan dat de aanschaf van koorhekken met name een zeventiende-eeuws fenomeen is.

Wat betreft de aan koorhek verwante typen, de herenbanken en lage hekken, gaat het om een overeenkomstig patroon. Zeven van de vijftien stammen uit de zeventiende, zes uit de achttiende en twee uit de negentiende eeuw. Opvallend is dat het viertal koorafscheidende herenbanken dat in de achttiende eeuw is gemaakt, allemaal uit het eerste decennium dateren. De Groningse ontwerper Allert Meijer was toen actief en is verantwoordelijk voor de originaliteit ervan.

De meeste postreformatorische koorhekken treffen we aan in de provincie Zuid-Holland (15), dan in Utrecht (11) en in Noord-Holland (7). Groningen telt vier, Friesland drie en Gelderland en Overijssel beide twee koorhekken. Wat betreft de aanverwante typen staat Groningen bovenaan met vier lage hekken en negen herenbanken. In Zuid-Holland bevindt zich nog een laag hek en in Utrecht staat een combinatie van een koorhek en herenbank op de koorgrens. In Zuid- en Noord-Holland stonden de meeste voorreformatorische hekken, terwijl Utrecht er maar drie telde. Hieruit blijkt dat Holland beschikt over het grootste aantal koorhekken, namelijk 22 in het Zuiden en 17 in het Noorden. Dat is meer dan de helft van alle koorhekken in Nederland. Samen met de koorhekken van Utrecht is bijna 80% van alle bewaard gebleven koorhekken in deze gebieden te vinden.⁷²

Het blijft gissen naar de achterliggende reden van de concentratie aan hekken in Holland en Utrecht. Mogelijk is in deze provincies sprake van een grotere bewaringsdrang en gevoel voor monumentaliteit, of zijn de kerken in deze gebieden minder bezocht, waardoor het in de twintigste eeuw niet nodig was om het koor uit ruimtegebrek te openen. Dit valt echter niet hard te maken. Wat wel

⁶⁹ H.M. van den Berg, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst van Westfriesland, Tessel en Wieringen* (ongewijzigde herdruk; Arnhem 1971) 188. Zie ook R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Noord-Holland* (Zwolle 2006) 426.

⁷⁰ R. Steensma, 'Groninger koorhekken', *Groninger Kerken* 26 (2009) 68-73, aldaar 70.

⁷¹ Ik heb dit koorhek echter nog niet op een afbeelding of in het echt kunnen bezichtigen.

⁷² Hierbij zijn de aan koorhekken verwante typen die met name in Groningen voorkomen, niet meegerekend.

opvalt is dat in de meeste gevallen de hekken bij elkaar in de buurt staan. In Groningen staan vier van de vijf koorhekken in het noordoosten gelegen Huizinge, Westeremden, Oosterwijtwerd en Marsum. Het vijfde hek bevindt zich aan de westkant van de provincie Groningen, in Niehove. In het nabijgelegen Oldehove heeft ook een koorhek gestaan. Die laatste is helaas niet meer voor handen, maar is op foto's uit de jaren '70 van de vorige eeuw nog waar te nemen. Dit geldt in mindere mate voor Noord-Holland, maar in Utrecht en Zuid-Holland zijn ook dergelijke patronen waar te nemen. In de provincie Utrecht ligt alleen de kerk van Amerongen niet in de buurt van een andere kerk met een koorhek. De overige dertien plaatsen waar zich een koorhek bevindt, liggen aan de westkant van Utrecht bij de grens met Noord- en Zuid-Holland waar ook veel koorhekken staan. Meer valt er binnen de kaders van dit onderzoek niet te zeggen over de geconcentreerde plaatsing in de provincies, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland.

1.2.1.2 Eenvoud

De meeste postreformatorische koorhekken (31) zijn eenvoudig van uitvoering, met name de zeventiende-eeuwse koorhekken (22 van de 28). Het merendeel is geheel uit hout opgetrokken, heeft geen bekroning en bestaat verder uit een benedenzone met onversierde panelen, houten spijlen zonder traceringen ertussen en een onbewerkt fries. Bij het koorhek in de Ursulakerk van het Noord-Hollandse Warmenhuizen is dat bijvoorbeeld het geval. Dit houten hek uit ca. 1650 wordt door Ionische halfzuilen ingedeeld in vijf delen, drie grote en twee kleine. De twee kleine delen zijn de deuren en bestaan uit vijf spijlen. Beide worden apart van elkaar aan weerszijden begrensd door een groot deel bestaande uit tien spijlen. De spijlen worden aan de bovenkant verbonden door boogjes, bestaande uit gesneden bladeren die gedragen worden door de zuilen. Deze bladeren zijn de enige vormen van sierlijk snijwerk op het koorhek. De panelen op de borstwering zijn vlakke rechthoeken. Per groot deel bestaat de borstwering uit twee rijen van vier panelen. De deuren hebben ieder twee rijen met twee panelen. Het fries en dwarsbalk hebben verder een glad oppervlak, behalve daar waar de delen elkaar grenzen. Op die plek gaan de spijlen over in gesneden rechthoekige consoles die tot op de overhellende dwarsbalk doorlopen. De drie grote delen hebben in het midden nog zo'n gesneden rechthoekje in het fries. De dwarsbalk is het hoogste punt van het koorhek. Het heeft dus geen bekroning, wat de eenvoud van dit hek nog eens onderstreept. Deze eenvoud geldt niet voor alle postreformatorische koorhekken. De hekken van de Nicolaaskerk in het Utrechtse Eemnes-Buiten en de Grote Kerk in Hoorn in Noord-Holland zijn veel rijker versierd met houtsnijwerk. Toch bestaan ook deze hekken slechts uit hout en hebben ze geen bekroning. Een echte uitzondering vormen

1.4 Ursulakerk te Warmenhuizen. Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed

De deuren hebben ieder twee rijen met twee panelen. Het fries en dwarsbalk hebben verder een glad oppervlak, behalve daar waar de delen elkaar grenzen. Op die plek gaan de spijlen over in gesneden rechthoekige consoles die tot op de overhellende dwarsbalk doorlopen. De drie grote delen hebben in het midden nog zo'n gesneden rechthoekje in het fries. De dwarsbalk is het hoogste punt van het koorhek. Het heeft dus geen bekroning, wat de eenvoud van dit hek nog eens onderstreept. Deze eenvoud geldt niet voor alle postreformatorische koorhekken. De hekken van de Nicolaaskerk in het Utrechtse Eemnes-Buiten en de Grote Kerk in Hoorn in Noord-Holland zijn veel rijker versierd met houtsnijwerk. Toch bestaan ook deze hekken slechts uit hout en hebben ze geen bekroning. Een echte uitzondering vormen

de achttiende-eeuwse koorhekken in Dordrecht en Gouda die geheel uit koper en marmer zijn opgetrokken. Deze worden in paragraaf 1.2.1.5 *Pronkhekken in Hollandse steden* apart behandeld.

Wanneer de hekken wel bekroningen op de dwarsbalk hebben, dan gaat het in de meeste gevallen om een tekstbord dat omhuld wordt door sierlijk houtsnijwerk, zoals de koorhekken van Noordwijk-Binnen, Maassluis en Steenwijk. Alleen het koorhek van Zwolle draagt in plaats van tekstborden wapens in de drie bekroningen. De tekstborden hebben een andere plek gekregen, namelijk in het gedeelte met spijlen. Daar worden drie van de zeven vakken opgevuld met tekstborden in plaats van spijlen. De tekstborden in de Johanneskerk van het Zuid-Hollandse Bleiswijk zijn in dit opzicht noemenswaardig. De borden zijn ongeveer anderhalf maal zo hoog als het koorhek, dat nauwelijks twee meter hoog is. Aan beide kanten van de preekstoel staat op het koorhek een bord waarop drie halfzuilen twee vakken omlijsten. In deze twee vakken staan de teksten van het Onze Vader, de Tien Geboden en de twaalf Artikelen des geloofs (ook wel het Credo genoemd). De tekstvakken hebben aan de bovenkant een boog die het fries ondersteunt. Op de friezen zijn drie maskerconsoles gesneden. Tegenwoordig is het sierlijke houtsnijwerk dat bij beide borden aan weerszijden en aan de bovenkant van het fries zat, verwijderd. Deze bevinden zich

elders in de kerk. Ook in dit houtwerk bevinden zich tekstbordjes. Dit alles geeft de tekstborden een bijzonder monumentale uitstraling. De preekstoel, het koorhek en de tekstborden zijn als ensemble in 1622 tot stand gekomen. Wat hierbij opvalt, is dat het houten koorhek eenvoudig is, terwijl de tekstborden rijk versierd zijn. Dit is ook bij de andere koorhekken met tekstborden op de dwarsbalk het geval. Kennelijk was het belangrijker dat de tekstborden versierd waren dan dat de koorhekken dat waren.

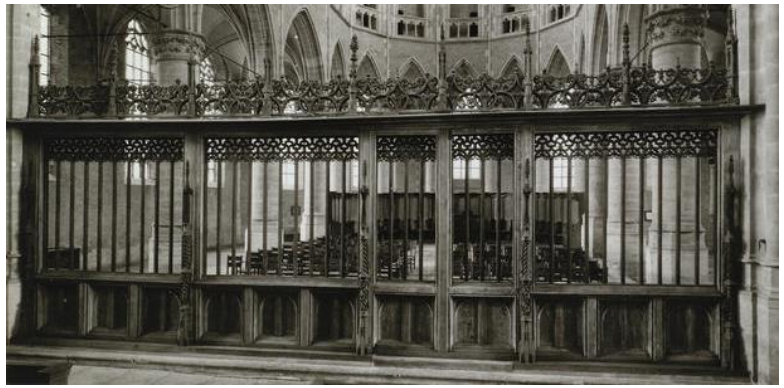

1.5 Johanneskerk te Bleiswijk. Oorspronkelijk zaten er bekroningen boven en vlegelstukken aan de zijkanten van de tekstborden. Het koorhek valt nauwelijks op onder de imposante borden. Foto: Anne Baljeu

1.2.1.3 Gesloten karakter

Een ander kenmerk van de groep postreformatorische koorhekken is hun gesloten karakter ten opzichte van de groep middeleeuwse koorhekken. Deze wordt bij veel hekken veroorzaakt door de hoge borstwering. In 22 gevallen bestaat het koorhek namelijk voor de helft of meer uit de dichte benedenzone, terwijl de spijlen juist even hoog of zelfs kleiner dan de benedenzone zijn (zie bijvoorbeeld het koorhek in Bleiswijk hierboven op afbeelding 1.4). Dit is ook het geval in het Groningse Westeremden (een afbeelding staat op de voorkant). De benedenzone bestaat uit twee rijen met rechthoekige vlakke panelen. De hoogte van de spijlen is, zonder de bogen mee te rekenen, ongeveer net zo hoog als één rechthoekig paneel. Bovendien staat het koorhek op de verhoging van het koor. Vanuit de kerk is van het koor bij dichte toestand van de deuren, slechts de bovenste helft van de witte muren te zien. Verder

wordt het zicht op het koor volledig belemmerd door het koorhek. In vergelijking met een voorreformatorisch koorhek zoals het Alkmaarse koorhek op afbeelding 1.5 is dit zeer opvallend. Bij het koorhek in het Friese Kimsward is de dichte benedenzone zelfs net zo hoog als de deur van het koorhek. De spijlen die op deze manshoge benedenzone staan, zijn daarentegen nog geen halve meter hoog.

1.6 Het voorreformatorische koorhek in de Grote Kerk te Alkmaar. Let op de lage borstwering. Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed

Ook andere elementen dan de hoge borstwering geven een gesloten karakter aan het postreformatorische koorhek. Zoals we in de kerk van Bleiswijk zagen, nemen tekstborden veel ruimte in op de koorgrens, waardoor het zicht op het koor beperkt wordt. In de tijd dat de Bleiswijkse tekstborden nog voorzien waren van houtsnijwerk aan de zij- en bovenkanten, was het zicht op het koor nog meer beperkt. In het koorhek van Zwolle is de dichte benedenzone niet alleen hoger dan de bovenzone met spijlen, maar zijn drie van de zeven togen in de bovenzone dichte vakken met teksten van het Onze Vader en de Tien Geboden. Hierdoor kan een volwassen persoon het koor slechts door de spijlen van de vier andere togen heen zien, mits hij voor het koorhek staat. Vanuit het schip is het koor niet zichtbaar. De combinatie met het tekstbord komt in totaal zes keer voor bij postreformatorische koorhekken. Mogelijk hebben er veel meer tekstborden op het koorhek gestaan. In de twintigste eeuw zijn veel zichtbeperkende elementen op de koorgrens verwijderd, zoals in het Utrechtse Kockengen (zie volgende alinea) is gebeurd. Bovendien zijn de tekstborden, waarvan er vele in Nederland bewaard zijn gebleven

1.7 Koorhek met hoge benedenzone en preekstoel in de hervormde kerk te Langerak. Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed

(zie paragraaf 2.2 *Tekst(bord)en*), gemakkelijk te verwijderen zonder de monumentaliteit van het koorhek geweld aan te doen. Waarschijnlijk zijn daarom veel tekstborden van de koorhekken afgehaald. Zo is het tiengebodenbord in Leiden in de twintigste eeuw een tijd verwijderd geweest maar in 1985 weer herplaatst.⁷³

In postreformatorische tijden kwam het voor dat preekstoelen voor het koorhek werden geplaatst. In de Grote Kerk van Naaldwijk is dat pas in de negentiende eeuw gebeurd. Maar in sommige gevallen, zoals bekend is van de hekken in Krimpen a/d Lek, Kockengen en Jaarsveld in Utrecht, werd het koorhek in de zeventiende eeuw samen met de preekstoel als één koorafscheidend ensemble ontworpen en aangeschaft.⁷⁴ Het achterschot van de preekstoel is dicht, net als het klankbord dat erboven hangt. Hier kan dus niet doorheen gekeken worden. Meestal staat de preekstoel in het midden van het hek. Alleen in het Utrechtse Vreeland heeft de preekstoel een plek gekregen aan de noordkant van het koorhek, dat

⁷³ www.peterskerk.com/nl/gebouw/plattegrond/het-tien-geboden-bord, 'Het Tien Geboden bord', 12-10-2011.

⁷⁴ Krimpen a/d Lek, zie: C.L. van Groningen, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Krimpenerwaard* (Zwolle 1995) 205. In Kockengen moest een nieuw middenstuk worden gemaakt toen koorhek en preekstoel uit elkaar werden gehaald, zie: M.A. Prins-Schimmel en G.W. van Leersum, *Langs de oude Utrechtse kerken* (Baarn 1975) 87. Voor Jaarsveld, zie: Ibidem, 59.

de rest van de koorgrens beslaat. De preekstoel is de blikvanger en alleen langs de zijkanten van de preekstoel door de spijlen van het koorhek heen is het mogelijk om het koor te zien. Bovendien staat de predikant met zijn rug naar het koor toe. Hierdoor wordt bij de gemeenteleden in het schip de indruk gewekt dat de ruimte van de reguliere kerkdienst op de koorgrens ophoudt. Elf keer komt de combinatie tegenwoordig nog voor. Waarschijnlijk is dit aantal oorspronkelijk ook hoger geweest. In de twintigste eeuw zijn vanuit de behoefte om de kerkruimte in zijn geheel te kunnen zien of te kunnen gebruiken, veel koorafscheidingen verwijderd. De preekstoel kreeg daardoor een andere plek in de kerk. Dit is bijvoorbeeld in Kockengen gebeurd.⁷⁵

Nog een element dat het koorhek als zichtbeperkende koorafscheiding onderstreept, is de herenbank. In de kerken van het Utrechtse Vianen en het Zuid-Hollandse Hazerswoude-Dorp is in de zeventiende eeuw een combinatie van een koorhek en herenbank ontstaan. In Vianen staat een dergelijke combinatie nog steeds op de koorgrens. Deze 'koorhekbank' bestaat uit drie delen. Aan de noord- en zuidkant van de koorgrens staat een deel met zeven spijlen, dat zonder de bank in het midden, op een gewoon deel van een koorhek lijkt. Het heeft een hoge benedenzone met gesneden panelen. Beide delen worden aan weerszijden begrensd door zuilen en aan de bovenkant door een fries met houtsnijwerk. In het midden van beide delen bevindt zich de bank, die uit twee rijen met zitplaatsen bestaat. De achterste rij ligt hoger dan de voorste en is dieper dan de beide zijdelen. Deze rij ligt, vanaf het schip gezien, achter de koorgrens. Kleine halfzuilen in de rugleuning delen de rijen in vijf zitplaatsen in. Uit het ruggenschot van de achterste rij rijzen per zitplaats drie spijlen op, die eveneens begrensd worden door halfzuilen. Op het voorste ruggenschot staan kandelaars met kaarsen. Door de aanwezigheid van spijlen boven een dichte benedenzone, van friezen met consoles en van een bekroning, oogt het geheel als een koorhek met een bank ervoor. De makers hebben een meubel van monumentale klasse ontworpen waarbij de indruk wordt gewekt dat er een koorhek staat, het koor bovendien wordt afgescheiden en het meubel ook nog zitplaatsen biedt voor de adel. Voor zover ik heb kunnen ontdekken, is de koorhekbank van Vianen in Nederland de enige in zijn soort.

1.8 Koorhekbank in de Grote Kerk te Vianen. Foto: J.G. Don www.mijnmonumenten.nl

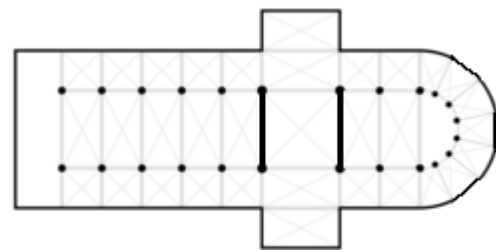
In Hazerswoude-Dorp is in 1660 een herenbank in combinatie met het koorhek ontstaan. Het verschil met Vianen is dat het gestoelte van de plaatselijke Ambachtsheer tegen het koorhek is aangezet, waardoor de bank losgemaakt kan worden van het koorhek, wat later ook is gebeurd. Deze herenbank besloeg in het midden een derde van het koorhek en had een grote overhangende luifel met bekroning die ver omhoog reikte. Momenteel is, nadat het hek met bank in 1900 verplaatst is geweest, de preekstoel onder de luifel geplaatst en heeft de herenbank een andere plek gekregen. Aan beide zijden van de bank zijn twee kleine deuren, die ieder drie spijlen tellen. Daarnaast zit aan zowel de noord- als zuidzijde een deel met vijf spijlen. De benedenzone is bovendien een stuk hoger dan het traliewerk. Samen met de grote herenbank moet er een gesloten werking uit zijn gegaan van deze koorafscheiding, ook omdat er met de rug naar het koor toe werd gezeten. Het plaatsen van banken tegen het koorhek gebeurde niet alleen bij postreformatorische koorhekken, maar ook bij voorreformatorische. In Naaldwijk

⁷⁵ Prins-Schimmel en Van Leersum, *Langs de oude Utrechtse kerken*, 87.

is bijvoorbeeld na de Reformatie een zogenaamde Prinsenbank tegen het midden van het voorreformatorische koorhek aangezet. Tegenwoordig is de preekstoel uit 1619 tegen het koorhek bevestigd.

Op het met de rug naar het koor toe staan of zitten in kerkdiensten wil ik apart ingaan. Het koor wordt niet alleen op fysieke wijze afgesloten door herenbanken met het ruggenschot naar het koor toe te plaatsen. Doordat de mensen in deze banken met de rug naar het koor toe zitten, wordt het koor ook in psychologisch opzicht afzijdig gehouden van de rest van de kerk. Dit is niet alleen het geval wanneer herenbanken het koor afscheiden, maar ook wanneer de preekstoel op de koorgrens staat. In dat geval zitten de gemeenteleden naar het koor toe, maar hun aandacht is gericht op de preekstoel. Zoals hierboven reeds is aangegeven, wordt het koor niet alleen afgescheiden door het achterschot en klankbord van de preekstoel (in combinatie met het koorhek), maar ook in psychologisch opzicht doordat de predikant met zijn rug naar het koor toe staat. Het koor wordt ook op die manier niet bij de viering betrokken, maar benadrukt als besloten ruimte in het kerkinterieur.

In Breda werd de ruimte voor de kerkdienst, 'de preekkerk', niet alleen afgescheiden door banken, die met hun achterschotten en de gerichtheid op de preekstoel de west-, noord- en oostzijde van de kerkdienst afscheiden. Maar op de grens van het transept en het schip, dus aan de oostzijde van de preekkerk, stond achter de banken vanaf 1660-1670 ook nog een extra hek.⁷⁶ De banken stonden met hun ruggenschot tegen dit hek aan. Het transept was dus zowel aan de koor- als aan de schipzijde begrensd door een hek: respectievelijk het koorhek en het extra hek. Dit was het gedeelte dat 'wandelkerk' genoemd wordt en waar burgers tussen het schip en het koor van noord naar zuid en vice versa konden wandelen.⁷⁷ De oostgrens van het schip werd, naast de psychologische werking die van de banken uitging, extra onderstreept door het hek. Het koor was vanuit de preekkerk onbereikbaar.

1.9 In de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda stond niet alleen een hek op de koorgrens, maar ook op de grens tussen schip en transept.

In stad-Groningse Der Aa-kerk en in de dorpskerk van het Groningse Middelstum staat één grote herenbank voor het koor, met de rug ernaartoe. Beide banken blokkeren het zicht op het koor totaal. In Groningen gaat het om een galerijgestoelte uit 1643. De herenbank aldaar heeft twee verdiepingen, die te samen aan ongeveer 30 personen plaats bieden. Vanuit het schip is door het enorme gestoelte slechts het gewelf van het koor te zien. In het Groningse Middelstum sluit een grote herenbank vanaf 1704 het koor geheel af.⁷⁸ Van spijlen is geen sprake, ook bij de aan weerszijden van de bank aangebrachte deuren niet. De bank bestaat uit twee rijen, de achterste hoger dan de voorste, waarop per rij ongeveer 10 personen plaats kunnen nemen. Zowel de deuren als het ruggenschot hebben sierlijk gesneden houten bekroningen met familiewapens. Dit geeft aan dat de plaatsen geschikt waren voor de elite. De deuren zijn net zo hoog als het ruggenschot. In gesloten toestand wordt het koor vanuit het schip aan het zicht onttrokken. Van het koor zijn enkel de gewelven te zien.

⁷⁶ Deze is bij een restauratie in de twintigste eeuw verwijderd. Er zijn nog enkele overblijfselen van het hek aanwezig in de kerk. Zie: Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 416.

⁷⁷ Meer over wandelen in de kerk in Van Swigchem, *Een huis*, 159.

⁷⁸ Het meubelstuk is tegenwoordig verrijdbaar doordat aan de onderkant wielen zijn aangebracht. Meestal staat het meubelstuk in het zuidtransept.

Van de negentien andere koorhekken, waarvan geldt dat de borstwering lager is dan de bovenzone, hebben uiteindelijk slechts zeven een open karakter. Dat zijn de koorhekken in de kerken van Noordwijk-Binnen (NH) (ondanks de aanwezigheid van twee kleine en een groot tekstbord op de dwarsbalk), Amsterdam (NH), zowel de Nieuwe als de Oude kerk, Moerkapelle (ZH), Scheveningen (ZH), Dordrecht (ZH) en Gouda (ZH). Vanuit het schip is het koor achter het koorhek redelijk goed te zien, waardoor er sprake is van een totale ruimtewerking in de kerk. Dat geldt voor de andere twaalf gevallen echter niet. Acht krijgen namelijk alsnog een dicht karakter doordat de hekken gecombineerd zijn met de preekstoel. In drie gevallen staan er banken met de rug tegen het koorhek aan, waarbij de ruggenschotten het gedeelte met traliewerk overlappen, waardoor het toch lijkt alsof de benedenzone hoger is dan het gedeelte met spijlen. In Maassluis wordt het gesloten karakter van het koorhek ook niet bepaald door de hogere borstwering, maar wel door de aanwezigheid van tekstborden en schepen boven op de dwarsbalk en door de buitengewoon dikke spijlen die het koorhek heeft.⁷⁹ Zo wordt het koor in de protestantse tijd door een gesloten opstelling van koorhekken met hoge bovenzones, in combinatie met tekstborden, preekstoelen en herenbanken of door enkel herenbanken uit het zicht gehouden van de kerkende gemeente die de reguliere diensten in het schip bijwoonde. Door het gesloten karakter gaat er een afsluitende werking van de postreformatorische koorhekken uit en wordt het koor in het geheel niet bij het schip betrokken.

1.2.1.4 Plaatsing op de koorgrens

De meeste postreformatorische koorhekken staan op de koorgrens of vlakbij de grens met het koor, zoals in Bleiswijk. Het is echter lastig om met zekerheid te zeggen of de koorhekken daar vanaf hun ontstaan zijn neergezet. Toch geeft het redelijk hoge aantal van 28 van de 44 koorhekken die heden ten dage op de koorgrens staat, aan dat deze plek voor protestanten een gangbare is. Op grond van dit aantal valt te beredeneren dat hier sprake is van continuering van deze plaatsing van het koorhek. Waarschijnlijk was het voor protestanten reeds vanaf de Reformatie gewoon om de koorhekken op de koorgrens te plaatsen. Bovendien geschiedde het verplaatsen van koorhekken in sommige gevallen pas in de negentiende of twintigste eeuw, zoals het koorhek van Kockengen.⁸⁰ Ook afbeeldingen van kerkinterieurs op schilderijen uit de zeventiende eeuw bevestigen dat koorhekken op koorgrenzen werden geplaatst. Zo heeft Anthonie de Lorme in 1669 het postreformatorische hek in de Laurenskerk te Rotterdam staande op de koorgrens afgebeeld.⁸¹ Nederduits gereformeerden hebben zeer waarschijnlijk de katholieke traditie over het algemeen voortgezet door het postreformatorische koorhek eveneens op de grens tussen koor en schip te plaatsen. De naam koorhek is nog steeds de geschikte term voor dit koorafscheidende meubel.

1.2.1.5 Pronkhekken in Hollandse steden

Van een heel andere orde zijn de koorhekken uit de Grote kerken in Dordrecht en Gouda, de Laurenskerk in Rotterdam (hier wordt het koorhek uit 1715 bedoeld), de Jacobskerk in Den Haag en de Nieuwe en de

⁷⁹ Dit koorhek is zo massief dat het na geallieerde bombardementen op Maassluis in de Tweede Wereldoorlog nog overeind stond, terwijl de oostelijke kerkmuur was ingestort.

⁸⁰ <http://www.histkringbreukelen.nl/geschiedkundig/kerken.htm>, 'Dorpskerk van Breukelen', 14-11-2011.

⁸¹ Schilderij is momenteel te bezichtigen in het Boymans van Beuningen Museum in Rotterdam. Een afbeelding van het schilderij staat in Van Swigchem, *Een huis*, 62. Zo zijn er nog meer voorbeelden van schilderijen te noemen waarop het koorhek op de koorgrens staan, zie paragraaf 2.2.7 *Verband tussen tekstborden (geloof/gebed/geboden avondmaalsborden) en koorhekken*. Ook heeft Pieter Saenredam op de koorgrens van de Utrechtse Domkerk en de Catharinakerk een koorhek afgebeeld, zie G. Schwartz en M.J. Bok, *Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd* (Maarssen 1989) 161 en 213. Het is echter onduidelijk of het hier om post- of voorreformatorische hekken gaat.

Oude kerk in Amsterdam. Ze onderscheiden zich door het materiaal waaruit de hekken geheel zijn opgetrokken, koper en marmer.⁸² Door deze opzet hebben de hekken een zeer ornamentele en ietwat overdadige uitstraling. De koorgrens van de Nieuwe Kerk in Delft werd vanaf 1627 door een zeer monumentaal in rococovormen uitgevoerd koorhek versierd.⁸³ Dit hek is echter niet meer voorhanden. Het oudste overgebleven pronkhek dateert van 1650 en staat in de Nieuwe kerk van Amsterdam. Op de borstwering van het middendeel en de buitenste delen na is deze geheel uit geelkoper opgetrokken. Het hek bestaat uit vijf delen, die begrensd worden door Korinthische zuilen die tot aan de grond lopen en daardoor ook de borstwering in vijf delen verdelen. Het middengedeelte is tevens het grootste deel en

bestaat uit twaalf spijlen. Daarnaast bevinden zich aan beide zijden de deuren met vijf spijlen en daarnaast de buitenste gedeeltes met vier spijlen. De borstwering van de beide deuren is uitgevoerd in geelkoperen tracteringen. Alleen in het middendeel en de buitendelen is de borstwering gesloten en opgesierd met marmeren randen en kraagstenen. Voor het gehele traliewerk geldt dat het om en om uit balusters en gedraaide spijlen bestaat. Alle spijlen lopen

1.10 Pronkhek in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Foto: Erke
www.flickr.com/photos/erke86joc/5891011560/

aan de bovenkant uit in gotiserende tracteringen. Ook het fries en de bekroning zijn bewerkt met vegetatieve voorstellingen. Het koorhek van de Oude kerk valt ook op door zijn koperen traliewerk. De spijlen buigen in de uiteinden aan de bovenkant naar elkaar toe. Hierbij ontspruiten meerdere ranken uit de spijlen, waardoor het geheel een zeer sierlijke indruk wekt.

Naast het genoemde hek van Delft zijn er meerdere Zuid-Hollandse steden die zeer decoratieve hekken hebben aangeschaft. In tegenstelling tot Delft en Amsterdam stammen deze allemaal uit de achttiende eeuw. In de Grote kerk van Dordrecht staat een koorhek uit 1743 met piramidevormige marmeren pijlers die bekroond worden door rococo vazen. Tussen de pijlers is de ruimte opgevuld met koperen vegetatieve vormen.⁸⁴ Hierdoor is het goed mogelijk door het hek heen te kijken. Het hek van Gouda heeft wel spijlen. Ook deze zijn van koper en vullen drie delen van het koorhek, namelijk de beide zijkanten, waar de spijlen op een marmeren borstwering staan, en de deur in het midden. De spijlen met tracteringen aan de bovenkant worden onderbroken door marmeren pilaren. Een marmeren timpaan bekroont in het midden boven de eveneens marmeren dwarsbalk het geheel. Ook dit hek maakt het mogelijk het koor te zien. Van het Rotterdamse koorhek konden slechts de marmeren latei en koperen

⁸² Dit geldt niet voor het koorhek in de Amsterdamse Oude kerk. Deze bestaat naast koper uit hout.

⁸³ Van Swigchem, *Een huis*, 209.

⁸⁴ Ibidem, 161.

hekken gered worden uit een brand die de Rotterdamse Laurenskerk trof. Dit hek had in 1715 het houten hek uit 1593 vervangen, dat daarna werd overgebracht naar de kerk van het Zuid-Hollandse Moerkapelle. Zelfs postreformatorische hekken werden dus vervangen. Ook in Den-Haag werd een ouder hek in 1765 vervangen door een hek van koper, marmer en smeedijzer. Het hek is tegenwoordig in delen elders in de kerk opgesteld.⁸⁵

Al deze hekken zijn in stilistisch opzicht zeer bijzonder, zodanig dat ze de indruk wekken dat de kerken een overdadig nieuw hek prefereerden boven een oud middeleeuws hek. Dat het oude hek niet meer voldeed aan de stijl van die tijd, zou hier dus wel eens de reden van de vervanging kunnen zijn. Voor deze Hollandse stadskerken was het kennelijk belangrijk om te beschikken over koorhekken met een overdadige uitstraling, die paste bij de rijke burgercultuur.⁸⁶ Vier van de zeven koorhekken met een open karakter betreffen dus koorhekken die uit esthetisch oogpunt een ouder hek hebben vervangen. Dit zijn de beide koorhekken van Amsterdam en die van Gouda en Dordrecht.

1.2.2 Aan koorhek verwante typen

1.2.2.1 Herenbanken

In de provincie Groningen komt het vaker voor dat de achterschotten van herenbanken de koorafscheiding vormen. Naast de stad-Groningse Der Aa-kerk en Middelstum is dit bij nog zeven andere kerken het geval. Het verschil met de Der Aa-kerk en Middelstum is dat het hier telkens om twee herenbanken gaat, die aan de noord- en zuidwand met de rug tegen de koorgrens aan staan en waartussen een middenpad naar het koor leidt. De preekstoel staat tegen de zuidwand van de kerk en de banken zijn dan ook hierop gericht. In alle zeven gevallen gaat het om banken die voorzien zijn van uitvoerig en sierlijk houtsnijwerk. De banken zijn dus allerm minst eenvoudig van opzet. In vier gevallen is geprobeerd de indruk van een koorhek te wekken. In Noordbroek zien de deuren tussen de hoge ruggenschotten er uit als koorhekdeuren. In Zuidbroek, Warffum en Tinallinge zorgen de spijlen op het ruggenschot ervoor dat het lijkt alsof de banken tegen een koorhek aan staan. De banken van Zandweer en Uithuizermeeden hebben een zeer sierlijke bekroning gekregen, waarin het wapen van de plaatselijke adel verwerkt is. In Uithuizen is een herenbankgalerij geplaatst bovenop de eveneens rijk versierde achterschotten van de banken die aan de noord- en zuidzijde tegen de koorgrens staan. Deze galerij overspant het middenpad tussen de banken die op de grond staan en is in het midden voorzien van een overhuiving met beeldjes op de hoeken.⁸⁷ De bank op de galerij heeft vier houtbewerkte rugleuningen, die de plaatsen aangeven. De Groningse banken stammen zowel uit de zeventiende als uit de achttiende eeuw (alleen de hoge ruggenschotten in Noordbroek dateren van 1805).

1.11 Herenbanken met hoge ruggenschotten verbonden door deuren op de koorgrens van de hervormde kerk te Noordbroek. Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed

⁸⁵ R. Steensma, *Opdat de ruimten meevieren* (Baarn 1982) 40.

⁸⁶ Zie Van Swigchem, *Een huis*, 161. Het eenvoudige voorreformatorische koorhek van Leiden valt in contrast met deze ornamentele koorhekken in de andere Zuid-Hollandse steden nog meer op.

⁸⁷ Meer over de Dionysiuskerk in Uithuizen in *Groninger Kerken* 27 (2010).

Ook de koorhekkbank van Vianen behoort tot deze groep. Wat de Groningse koorafsluitende herenbanken echter onderscheidt, is dat de Groningse groep een ruimte afscheidt waarin een vaste avondmaalsopstelling aanwezig is of was. Een dergelijke opstelling bestaat uit een tafel en een lambrisering met banken tegen de muur, zoals in Zandweer, of uit een complex van banken en tafels, zoals in Middelstum en Uithuizen. Het gaat hier om een vaste avondmaalsopstelling. Het is moeilijk verplaatsbaar en blijft gedurende het hele jaar staan. Groningen staat bekend om deze vaste opstellingen.⁸⁸ Wat Vianen wel verbindt met vijf andere koorafscheidende Groningse herenbanken is het feit dat het om gesloten afscheidingen gaat. Door hoge ruggenschotten, deuren in het midden en zelfs een overhellende herenbank geplaatst op achterschotten, wordt het zicht op het koor ontnomen. Alleen in Zandweer, Tinallinge, Uithuizermeeden en Warffum is, staande aan de schipzijde van de koorgrens, door de centrale opening het koor te zien.

1.2.2.2 Lage hekken

Een ander type koorafscheiding komt ook, op één uitzondering na, enkel in Groningen voor. Dat zijn de lage hekken. Het gaat hierbij om slechts vijf gevallen. Het enige niet-Groningse lage hek staat in Zuid-Hollandse Zevenhuizen en dateert van 1701. Deze scheidt twee beuken af van de in 1700 nieuw gebouwde kerk. Het hek bestaat uit spijlen, onderbroken door tweemaal twee deuren die van indrukwekkend houtsnijwerk zijn voorzien en waarin een wapen is verwerkt. Wat betreft de Groningse hekken gaat het in drie gevallen om een hek dat uit twee delen bestaat, die ieder aan een kant van het middenpad, dat naar het koor leidt, op de koordrempel staan. Alleen het zeventiende-eeuwse hek van Noordwolde beslaat de hele lengte van de koorgrens. Ook dit hek is van ornamenteel houtsnijwerk voorzien, zowel op de panelen, op de zuilen tussen de panelen als in de bekroning. Het hek heeft geen spijlen en staat op de koordrempel. De deurtjes bevinden zich in het midden. In gesloten toestand is van de avondmaalsopstelling in het koor niets te zien. De drie tweedelige lage hekken hebben een minder dicht karakter door het open middengedeelte. Alleen het hek van Kantens uit 1633 is eenvoudig van aard, doordat het geen bekroning heeft en vlakke onversierde panelen. De hekken van Leens (± 1660) en Eenrum (1814) zijn daarentegen meer versierd. Hoewel de panelen bij beide vlak zijn, hebben ze wel een bekroning. Bij Leens is deze zelfs van koper. De bekroning van Eenrum bestaat uit gesneden bladwerk. Voor Noordwolde, Kantens en Eenrum geldt dat ook daar een avondmaalsopstelling in het koor staat, wat in Groningen zeer gebruikelijk is.

1.2.2.3 Groningen

Omdat met name in Groningen de herenbanken en lage hekken voorkomen, wil ik nog enkele opmerkingen wijden aan deze provincie. In vergelijking met het aantal van dertien herenbanken en lage hekken, beschikt Groningen over weinig koorhekken, namelijk vier. In Groningen werden vele koren afgescheiden van de rest van de kerk (zie paragraaf 3.1.1 *Groningse avondmaalskoren*), maar hiervoor werden in de loop van de tijd kennelijk liever herenbanken en lage hekken op de koorgrens geplaatst dan een koorhek. Van de koorhekken die in Groningen zijn aangetroffen staan alleen de koorhekken van Marsum, Huizinge, Westeremden en Oosterwiltwerd op de koorgrens. Die van Niehove en het verdwenen hek van Oldehove stonden in de twintigste eeuw beide aan de westkant van de kerk. Hierdoor lijkt het alsof de Groningers aan het eind van de zeventiende en begin van de achttiende eeuw zijn overgestapt op een eigen manier van koren afscheiden. Dit is uniek voor Nederland. Waar koren in de zestiende,

⁸⁸ Steensma, 'Groninger koorhekken', 69.

zeventiende en achttiende eeuw werden afgesloten, gebeurde dat elders in Nederland met koorhekken (of een combinatie van een koorhek met een kerkmeubel) en niet met een aanverwant type. Verder staan alle herenbanken en lage hekken nog op de koorgrens en scheiden ze in de meeste gevallen tot op heden nog een vaste avondmaalsruimte af. Alleen de herenbank in Middelstum kan door de bevestigde wielen aan de onderkant, aan de kant geschoven worden. Groningen is wat betreft zijn koorafscheidingen een eigen pad ingeslagen.

1.2.3 Lotgevallen

Naast de al eerder genoemde overgebleven onderdelen van de koorhekken in Den Haag en Rotterdam (zie paragraaf 1.2.1.5 *Pronkhekken in Hollandse steden*), zijn er meerdere Nederlandse kerken waar, net als bij de groep voorreformatorische koorhekken, nog onderdelen van koorhekken aanwezig zijn. In Ten Boer in de provincie Groningen was in de scheidingsmuur een balk ingemetseld waarop Joh. 6:37 en het jaartal '1618' staat, aldus een beschrijving van de kerk voor *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* in 1940. Mogelijk was dit de architraaf van het verwijderde koorhek.⁸⁹ Tegenwoordig staat er geen koorafscheiding meer op de koorgrens. In dezelfde provincie bevindt zich in Tolbert ook een balk. Ook deze lijkt afkomstig te zijn van een voormalig koorhek. De balk stamt waarschijnlijk uit de tweede helft van de zeventiende eeuw.⁹⁰ Van Oldehove in Groningen is bekend dat voor de restauratie van 1969-'70 eenzelfde hek als in Niehove aan de westzijde van het schip stond. Alleen de twee delen met balusters resteren nog, welke naast het orgel zijn geplaatst. Het middendeel is echter verdwenen.⁹¹ Ook in de kerken van de Utrechtse plaatsen Nigtevecht en Linschoten bevinden zich restanten van koorhekken. In Nigtevecht zijn bij de restauratie van 1962-'66 delen met spijlen verwerkt als hekken onder de orgelgalerij. De preekstoel die het midden vormde van de koorafscheiding, staat nu op de koorgrens aan de noordkant opgesteld.⁹² In Linschoten is een gedeelte met spijlen bij het openbreken van het koor in 1977, verwerkt tot achterschot van de preekstoel. De spijlen zijn aan beide zijden van de preekstoel, die naar de zuidkant is verplaatst, te zien.⁹³ In het Noord-Hollandse Aalsmeer ondersteunen koorhekspijlen met houtsnijwerk de leesplank van de kathedraal in het liturgisch centrum. En in Rijswijk (Gelderland) sieren net als in Linschoten de spijlen van het oude koorhek de zijanten van de preekstoel, die in dit geval op de koorgrens staat. Daarbij zijn de tekstborden, die voor de restauratie het koorhek bekroonden, boven op de preekstoel geplaatst.⁹⁴

Van een aantal kerken weten we dat er een koorhek in het verleden heeft gestaan. Het verdwenen rococo-hek van de Nieuwe kerk in Delft is in paragraaf 1.2.1.5 *Pronkhekken in Hollandse steden* reeds aan de orde gekomen. In Steenwijk was vroeger niet alleen de Grote kerk voorzien van een koorhek, maar heeft in de Kleine kerk ook een hek uit 1654 gestaan. Deze is bij de restauratie in de jaren '50 van de twintigste eeuw verwijderd.⁹⁵ In de Martinikerk in Groningen heeft een koorhek uit 1664 het koor afgescheiden. Dit is in 1836 vervangen door een tot aan het plafond reikende koorwand en verkocht.⁹⁶ In het Noord-Hollandse Oude-Niedorp is bij een brand in 1977 een schot vergaan, dat op de koorgrens had

⁸⁹ M.D. Ozinga, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Oost-Groningen* ('s-Gravenhage 1940) 177.

⁹⁰ Steensma, 'Groninger koorhekken', 71.

⁹¹ Idem.

⁹² Steensma, *Opdat de ruimten*, 164-166.

⁹³ Ibidem, 179-182.

⁹⁴ Vriendelijke mededeling dr. R. Steensma.

⁹⁵ www.smelik.net/Kleine_Kerk.html, 'De Kleine Kerk van Steenwijk', 02-11-2011.

⁹⁶ W.K. van der Veen, 'Het koor van de Martinikerk te Groningen', *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen* 7 (1972) 15-45, aldaar 21.

gestaan.⁹⁷ In dat schot waren delen van een koorhek verwerkt. Op een foto van voor de brand is een deur met spijlen te zien. Mogelijk is de borstwering van het schot ook de borstwering van het oude koorhek geweest.⁹⁸ Op een afbeelding in *Langs de Oude Noord-Hollandse kerken* staat op de koorgrens van de hervormde kerk in het nabij Oosthuizen en Edam gelegen Schermerhorn nog een koorhek.⁹⁹ Maar op een afbeelding uit 1984 in *Monumenten in Nederland* is dit hek verdwenen.¹⁰⁰ Van Ouderkerk a/d IJssel in Zuid-Holland weten we dat het koorhek in 1854 vanwege de plaatsing van een orgel verwijderd is. Onder de triomfboog werd toen een muur gemetseld tussen het schip en het koor. Tijdens de restauratie van 1963-'68 vond men het noodzakelijk om de muur te verwijderen en een nieuwe koorafscheiding aan te brengen.¹⁰¹ Dit moderne hek bestaat uit een borstwering, twee rijen van zes ramen met glas en een dwarsbalk.¹⁰² De groep overgebleven onderdelen en de groep verdwenen koorhekken tonen aan dat er veel meer postreformatorische hekken geweest zijn in Nederland.

1.2.4 Tot aan het plafond toe reikende koorafscheidingen

1.2.4.1 Opvulling van de ruimte onder de triomfboog

Halverwege de negentiende eeuw kwamen gietijzeren gaskachels in gebruik om de kerk te verwarmen. De warme lucht steeg en verwarmde zo onnodig andere ruimtes dan alleen de ruimte van de viering. Om de stookkosten laag te houden, werd de koorafscheiding tot aan het plafond toe dichtgemaakt, zodat alleen het schip verwarmd zou worden.¹⁰³ In de Groninger Martinikerk is bijvoorbeeld in 1837 een glaspui bevestigd onder de triomfboog. Maar ook boven het koorhek van Noordwijk-Binnen en Poortugaal heeft een glazen wand de ruimte afgescheiden. In Geervliet, Eemnes-Buiten en Koudekerk a/d Rijn is deze glaswand nog steeds aanwezig. Glas was niet het enige materiaal dat gebruikt werd om de ruimte onder de triomfboog op te vullen. Ook gordijnen, houten schotten of een combinatie van glas, hout en/of gordijnen moesten voorkomen dat de warmte naar het koor trok. In Bodegraven is dit bijvoorbeeld tot op heden nog het geval. Daar is de combinatie van koorhek en preekstoel in 1837 aangevuld met een houten schot, glaswand en gordijnen. Ook orgels waren een geliefd object om onder de triomfboog te plaatsen. Daar bevond zich een goed steunpunt voor de orgelgalerij aan de schipzijde en aan de koorzijde was genoeg ruimte voor de blaasbalg van het instrument.¹⁰⁴ Zo komt het ook voor dat het orgel boven het koorhek werd geplaatst.¹⁰⁵ Aan de bovenkant van het orgel werd de ruimte dichtgemaakt en soms ook beschilderd met gedrapeerde gordijnen. In Breukelen is in de tweede helft van de achttiende eeuw een dergelijke combinatie gemaakt. Boven het koorhek en de preekstoel bevindt zich een orgel, waarboven draperieën op een houten schot zijn geschilderd. Ook in Aalsmeer is in de negentiende eeuw een orgel boven het koorhek geplaatst. Veel van deze koorafsluitingen zijn tijdens restauraties in de vorige eeuw

⁹⁷ Stenvert e.a., *Noord-Holland*, 466.

⁹⁸ M. Vink-Sluis, *Langs de oude Noord-Hollandse kerken. Waterland, West-Friesland, Texel* (Baarn 1976) 63. De oude foto staat op pagina 78.

⁹⁹ *Ibidem*, 50.

¹⁰⁰ Stenvert e.a., *Noord-Holland*, 488.

¹⁰¹ Van Groningen, *Krimpenerwaard*, 192.

¹⁰² Voor afbeeldingen zie foto's: *Ibidem*, 207 en 210 (afbeelding 287 en 295).

¹⁰³ Steensma, *Opdat de ruimten*, 39.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 41.

¹⁰⁵ Dit was in de Middeleeuwen ook gebruikelijk. Het enige middeleeuwse orgel in ons land staat in het Groningse Krewerd boven het houten doksaal.

verwijderd. Gebrek aan ruimte speelde hierbij een rol, maar ook de behoefte om de eenheid van het koor en het schip te herstellen en het koor weer bij de eredienst te betrekken.¹⁰⁶

1.2.4.2 Het achttiende-eeuwse beschilderde koorschot

In een aantal plaatsen in Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland bedekt een beschilderd houten schot de gehele ruimte onder de triomfboog. In de Zeeuwse plaatsen Tholen, Wemeldinge en Baarland staat of heeft een dergelijk schot gestaan. In alle vier de gevallen waren deze beschilderd met de Tien Geboden. In Tholen, waarvan het schot bij de restauratie van 1947-'60 is vervangen, was de oostzijde beschilderd met Psalmteksten en de westzijde met een afbeelding van Mozes en de Wetsteksten. In Wemeldinge is zelfs de berg Sinai erbij afgebeeld. Alle drie de schotten komen uit de achttiende eeuw. Dat is opvallend omdat de kerk toen nog niet met gietijzeren kachels werd verwarmd en het uit praktisch oogpunt niet nodig was om de koorafscheiding tot aan het plafond dicht te maken. Ook bevinden zich in de kerk van Waarder in Zuid-Holland en in het nabijgelegen Montfoort in Utrecht houten achttiende-eeuwse schotten beschilderd met de Tien Geboden. Het schot uit Montfoort komt oorspronkelijk uit Linschoten, dat tussen Montfoort en Waarder in ligt, en is daar in 1982 geplaatst. Het zou interessant zijn een studie te verrichten naar deze beschilderde koorschotten. Wellicht dat er zich nog meer in Nederland bevinden. Deze scriptie behelst echter de koorhekken. De koorschotten vallen buiten deze categorie.

1.2.5 Verschillen tussen de protestantse en de middeleeuwse hekken

De 27 (delen) van Nederlandse middeleeuwse koorhekken verschillen alleen in stijl van elkaar. Er zijn geen verschillende typen in deze groep aan te wijzen, zoals dat bij de postreformatorische hekken wel het geval is. Ook zijn de hekken decoratiever van karakter. Terwijl in postreformatorische tijden veel hekken met vlakke eenvoudige panelen, onbewerkte balusters zonder tracering en een onbekroonde bovenbalk gemaakt werden, zijn de middeleeuwse hekken veel fraaier versierd. Panelen die in het zicht waren, werden voorzien van houtsnijwerk. Er werd vaker koper verwerkt in de koorhekken.¹⁰⁷ Verder zijn de hekken veelal opgesierd met traceringen en andere soorten versieringen. Een ander zeer opvallend verschil is dat de middeleeuwse hekken veel opener van karakter zijn. De meeste benedenzones zijn laag en het komt niet voor dat deze hoger is dan het spijlenwerk. De postreformatorische hekken zijn daarentegen zeer gesloten van opzet. De benedenzones zijn doorgaans hoger dan het spijlenwerk en in veel gevallen staan meubelstukken voor het koorhek. Terwijl in katholieke tijden de trend opkwam om het zicht op het koor minder te blokkeren vanwege de 'ogengemeenschap',¹⁰⁸ zorgden gereformeerden ervoor dat de koorafscheiding het zicht op het koor weer beperkter werd. Het koor is in gereformeerde tijden dan ook een besloten ruimte geworden. Voor de Reformatie was het koor ook al afgescheiden, maar wel zodanig dat leken betrokken werden bij de handelingen in het koor. In de Nederduitse Gereformeerde Kerk is dat niet het geval. Het koor was meer dan bij het katholicisme een aparte afgesloten ruimte.

¹⁰⁶ Steensma, *Opdat de ruimten*, 41.

¹⁰⁷ 9 van de 27 voorreformatorische bevatten koper. Van de 59 postreformatorische koorhekken en aanverwante typen betreffen dat slechts 7 stuks. Bij dat laatste getal gaat het in 4 gevallen om een pronkhek.

¹⁰⁸ Kroesen, 'Die tralyen', 8. Zie ook de *Inleiding* van deze scriptie.

Conclusie van het hoofdstuk

Nederduits gereformeerden hebben na de Reformatie hun stempel gedrukt op het gebruik van het koorhek. Ten aanzien van de middeleeuwse koorhekken hebben ze dat gedaan door beelden op en in het koorhek te vervangen door tekstborden. De koorhekken die gereformeerden zelf aanschaften kregen een nieuw karakter. Terwijl de middeleeuwse hekken vanwege de ogencommunie een open karakter hadden, kregen de postreformatorische hekken een gesloten karakter. De dichte benedenzone van de postreformatorische koorhekken is, in tegenstelling tot de voorreformatorische hekken, hoger dan het open gedeelte met spijlen. Tekstborden en tegen het koorhek geplaatste herenbanken en preekstoelen, droegen bij aan het gesloten karakter. Bij katholieken had het koorhek een opener karakter gekregen om de leken meer bij de handelingen in het koor te betrekken. Van het gereformeerde koorhek ging een afsluitende werking uit, waardoor het koor meer werd afgesloten dan bij de katholieken. Het koor werd door het koorhek, maar ook door de psychologische werking van het met de rug naar het koor toe staan en zitten, niet betrokken bij de ruimte voor de kerkdienst en gold als besloten ruimte in het kerkinterieur.

Ten aanzien van het katholicisme was er ook sprake van continuïteit. Nieuwe kerkgebouwen werden volgens het traditionele model gebouwd. In het kerkexterieur bleef hierdoor de ruimte in het oosten benadrukt als speciale ruimte. Maar ook in het kerkinterieur werd het koor als afgezonderde ruimte onderstreept door de plaatsing van koorhekken op de koorgrens. Zelfs in kerkgebouwen die een ander ontwerp hadden, zoals de Grote Kerk in Maassluis, werd de oostelijke arm afgescheiden door een koorhek. Daar vond, net als in katholieke tijden, het sacrament van het avondmaal plaats. Verder bleef in sommige gevallen naar katholieke gebruiken verwijzende afbeeldingen op middeleeuwse koorhekken bewaard. Nederduits gereformeerden hebben dus niet geheel afstand gedaan van katholieke gebruiken. Een aantal gewoonten en gebruiken werd gecontinueerd in de Nederduits Gereformeerde Kerk.

De meeste voorreformatorische koorhekken stammen uit het begin en midden van de zestiende eeuw en de meeste postreformatorische uit de zeventiende eeuw. Deze hekken zijn doorgaans eenvoudig van opzet en hebben geen bekroning. Waar ze die wel hebben, gaat het in de meeste gevallen om tekstborden, die in alle gevallen rijk versierd zijn in tegenstelling tot de hekken waar ze op staan. Het hek werd als afscheidend element ingezet, waarbij het niet nodig was dat het hek een mooie indruk achterliet. Voor de tekstborden vond men dat echter wel nodig, wat aangeeft dat de inhoud van de teksten zeer relevant werd gevonden.

Doordat gereformeerden het gebruik van de koorhekken op hun eigen manier hebben gehandhaafd, ondanks het feit dat er voor gereformeerden veel negatieve katholieke herinneringen aan het gebruik van de koorhekken kleefden, kunnen we concluderen dat protestanten een bedoeling hebben gehad met het plaatsen van koorhekken in hun kerkinterieurs en dat er sprake is van veranderd gebruik. Omdat in dit onderzoek verondersteld wordt dat dit veranderd gebruik te maken heeft gehad met het vieren van het avondmaal in het koor, wordt in het volgende hoofdstuk Nederduits gereformeerde avondmaalsopvattingen behandeld en worden tevens boven- en onderschriften op de meest voorkomende tekstborden geanalyseerd.

Hoofdstuk 2 Avondmaalsopvattingen in de Nederduits Gereformeerde Kerk

Om te onderzoeken wat het koorhek zegt over de gereformeerde avondmaalsviering in de periode na de Reformatie, is het noodzakelijk om gereformeerde avondmaalspraktijken en -opvattingen uit deze periode te onderzoeken. Dit doe ik aan de hand van avondmaalsgeschriften die van invloed zijn geweest op Nederlandse (vluchtelingen)gemeenten. Vervolgens komen de avondmaalsopvattingen in de Nederduits Gereformeerde Kerk aan de orde, welke ik filter uit de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus. Om de avondmaalspraktijk in de Nederduits Gereformeerde Kerk te achterhalen, moeten we ons richten op de praktijk in deze vluchtelingengemeenten. De avondmaalssituaties die daardoor zijn ontstaan, informeren ons over de ervaringen die vele Nederlanders er in de tweede helft van de zestiende eeuw opdeden wat betreft het vieren van het avondmaal. Tot slot zal ik in de eerste paragraaf de Nederlandsche Belijdenisgeschriften behandelen zoals ze in het tweede kwart van de zestiende eeuw tot stand zijn gekomen. Hierin worden geen avondmaalspraktijken behandeld, maar er valt wel een avondmaalsopvatting uit te destilleren. Zo wordt het mogelijk een beeld te vormen van avondmaalspraktijk en -opvatting in de Nederduits Gereformeerde Kerk.

Wanneer de avondmaalspraktijk en -opvattingen besproken zijn, kunnen we bestuderen wat bepaalde tekst(bord)en, die in Nederduits gereformeerde kerken veelvuldig gebruikt werden, zeggen over de avondmaalsviering. Het bijzondere van deze tekst(bord)en is dat ze menigmaal op of in de buurt van koorheken zijn aangetroffen en dat ze aan bod komen in gereformeerde avondmaalsopvattingen. De boven- en onderschriften van de teksten op deze borden geven ons daarbij ook meer informatie over avondmaalsopvattingen van de Nederduits gereformeerden.

2.1 Avondmaalspraktijk en -opvattingen in Nederlandse (vluchtelingen)gemeenten

Het gereformeerde gedachtegoed in de Nederlandse gebieden na de Reformatie heeft veel buitenlandse invloeden ondergaan. De inwoners van deze gebieden lieten zich vanaf de jaren '20 van de zestiende eeuw inspireren door Lutherse pamfletten en later met name door calvinistisch gedachtegoed. De buitenlandse beïnvloeding heeft ook plaatsgevonden doordat vele Nederlandse calvinisten, vanwege de Spaanse overheersing en de dreiging van hun Inquisitie, de Nederlandse gebieden moesten ontvluchten. In het buitenland werden ze in verschillende landen opgevangen in vluchtelingengemeenten. Onder andere in Londen, Emden en Frankenthal hadden ze de vrijheid om hun reformatorische ideeën in praktijk te brengen en in geloofsgeschriften uiteen te zetten. De eerste Nederlandse liturgieën zijn dan ook in vluchtelingengemeenten tot stand gekomen.¹⁰⁹ Ze deden er ervaringen op van protestantse manieren van diensten houden, dopen en avondmaalvieren. Beïnvloed door deze ervaringen keerden ze, wanneer dat weer mogelijk was, terug naar hun Nederlandse plaatsen, waar ze in de van de katholieken overgenomen kerken gemeenten vormden die door zouden gaan onder de naam 'Nederduits Gereformeerde Kerk'.

2.1.1 Avondmaalspraktijk in Nederlandse (vluchtelingen)gemeenten

De avondmaalsgeschriften die hier besproken worden, zijn beide invloedrijk geweest zowel in Nederlandse vluchtelingengemeenten als Londen, Emden en Frankenthal, als bij de opbouw van gereformeerde gemeenten in de Nederlanden. Marten Micron heeft *De Christlicke Ordinancien der*

¹⁰⁹ L.P. Wandel, *The Eucharist in the Reformation. Incarnation and Liturgy* (New York 2006) 193.

Nederlandscher Ghemeinten in Londen (1554) geschreven voor de Nederlanders in Londen, maar het geschrift is ook veelvuldig gebruikt in Oostfriesland, waar Micron van 1554 tot aan zijn dood in 1559 predikant in de Ludgerikerk in Norden was.¹¹⁰ Tevens heeft zijn geschrift grote invloed gehad op zowel de kerkorde als de liturgie van het Nederduits gereformeerd protestantisme.¹¹¹ Petrus Dathenus heeft in 1566 de avondmaalsliturgie voor de Nederlandse vluchtelingengemeenschap in Londen ontworpen, genaamd *De Forme om dat Heylige Avendtmael te Hovden*, maar ook de vluchtelingengemeenschap in Frankenthal heeft er gebruik van gemaakt.¹¹² Dit werk diende eveneens als model voor de gereformeerde congregaties bij hun terugkomst in de Lage Landen.¹¹³ In 1955 is dit avondmaalsgeschrift zelfs nog gebruikt in het dienstboek voor de Nederlandse Hervormde Kerk.¹¹⁴ Eeuwenlang is het in ons land de enige vorm van avondmaalsviering geweest.¹¹⁵ De ordinantiën van Micron betreffen een kerkorde, terwijl het bij Dathenus enkel om de avondmaalsliturgie gaat. Bij Micron krijgen we daarom ook informatie over de voorbereidingen voorafgaand aan de avondmaalsviering. De toelatingsvoorwaarden en precieze viering van het avondmaal komen echter zowel bij Micron als bij Dathenus aan de orde.

2.1.1.1 Toelatingsvoorwaarden en voorbereiding

Niemand kon zomaar de avondmaalsviering bijwonen. In Microns ordinantiën staat dat bij de aankondiging veertien dagen voorafgaand aan de viering, tijdens de uitgebreide vermaning die hierbij hoorde, een aantal regels en voorwaarden voor het avondmaal werden uitgelegd. Ten eerste mocht niemand zich onthouden van deelname aan het avondmaal, tenzij diegene ziek was. In de dagen voorafgaand aan het avondmaal moest een ieder bij zichzelf onderzoeken of hij erkende dat God de Heer is, aan wiens geboden gehoorzaamd moesten worden, dat hij een rechtvaardig rechter is die de menselijke onwil straft en dat hij een zaligmaker is die vergeving van zonden schenkt en bij wie het eeuwige leven en de hemelse glorie is. Verder moest de deelnemer beseffen dat hij een kind van God is en dat hij zich daarnaar gedragen moest. Ook moesten de gelovigen ruzies met gemeenteleden hebben bijgelegd voordat het avondmaal aanving.¹¹⁶ Tot slot moesten de gelovigen beseffen dat ze van nature zondig waren en dat de mens niet in staat was beprovingen te doorstaan. Verder moest ervoor gewaakt worden dat anderen niet zonder geloof en kennis van goddelijke zaken meededen aan het avondmaal, opdat het avondmaal heilig bleef en niet bezoedeld werd door mensen met onchristelijke intenties. Daarom moest iedereen die toetrad tot de avondmaalsviering openlijk belijdenis van geloof hebben gedaan. Tevens moesten de gemeenteleden in de veertien dagen voorafgaand aan de avondmaalsviering, zich hebben gemeld bij de dienaren en de ouderlingen om bereidheid te tonen deel te nemen aan het avondmaal en daarbij alle bovenstaande regels en voorwaarden in acht te nemen.¹¹⁷ Indien de gelovigen aan al deze volwaarden voldeden, waren ze 'waardig' om aan het avondmaal te kunnen gaan.

Zij die nieuw waren in de gemeente en voor het eerst deelnamen aan het avondmaal, moesten een geloofsexamen afleggen in het bijzijn van dienaren en ouderlingen: 'De ondersoekinghe des gheloofs

¹¹⁰ Hij had Londen moeten ontvluchten omdat de katholiekegezinde 'Bloody' Mary I er aan de macht gekomen was.

¹¹¹ Marten Micron, *De christlicke ordinancien der Nederlandscher ghemeinten te Londen (1554)*, ed. W.F. Dankbaar ('s Gravenhage 1956) 1.

¹¹² A.C. Honders, 'Das Abendmahl nach der Ordnung des Petrus Dathenus 1566', in: I. Pahl, *Coena Domini I. Die Abendmahlsliturgie der Reformationskirchen im 16./17. Jahrhundert* (Freiburg 1983) 525-535, aldaar 525.

¹¹³ Wandel, *The Eucharist*, 197.

¹¹⁴ Honders, 'Das Abendmahl', 526.

¹¹⁵ Vriendelijke mededeling van dr. J.R. Luth.

¹¹⁶ Deze regel was ook al aan de orde in de *Didachè*, een vroegchristelijk geschrift waarin voorschriften betreffende de christelijke eredienst en het kerkelijk leven stonden opgetekend.

¹¹⁷ Micron, *Christlicke Ordinancien*, 81-82.

ouer de ghene, die haer totter Ghemeinten willen begheuen, om d’Nachtmael des Heeren te gebruycken’. Hierbij werden verschillende vragen gesteld, die net als de antwoorden voorgeschreven staan in hoofdstuk 16 van Microns ordinantiën.¹¹⁸ Het examen bestaat uit 41 vragen en antwoorden en begint met de vraag hoe de gelovige zeker weet dat hij een lidmaat van de gemeente van Christus is. Dan volgen acht vragen over de Tien Geboden, waarbij bij de eerste vraag de Geboden opgezegd moeten worden zoals ze opgeschreven staan in Exodus 20. Nadat twee vragen gesteld en beantwoord zijn over het zalig kunnen worden door Jezus Christus en niet door goede werken te doen maar door te geloven, moet de gelovige elf vragen beantwoorden over de twaalf geloofsartikelen. Ook deze moeten worden opgezegd. Na drie vragen beantwoord te hebben over de betekenis van het vormen van een gemeente van Christus, moet de gelovige vragen beantwoorden over de Wet en het Evangelie waarin de verkondiging van Gods woord gelegen is. Over de sacramenten gaan acht vragen, namelijk twee algemene vragen, drie over de Doop en drie over het Avondmaal. Daarop volgen twee vragen over christelijke straffen en één over of iedereen buiten de gemeente van Christus een kind van God is, wat ontkennend beantwoord moet worden. De laatste drie vragen gaan over het Onze Vader die de gelovigen in hun nood moeten bidden.¹¹⁹

Na de ondervraging mag het nieuwe gemeentelid niet vanzelfsprekend deelnemen aan het avondmaal. Hij of zij moet gedurende veertien dagen voor de avondmaalsviering na elke prediking (die meerdere malen per week gehouden werd) zich melden bij de ouderlingen. Daar worden de gelovigen vermaand tot zelfonderzoek, tot verzoening met hun naasten en tot het aanvaarden van christelijke straffen, indien dat nodig mocht zijn. Dit gebeurt opdat ‘de ghemeinte in haer officie ghehouden, ende een ieghelick te beter vermeant, ghebetert ende ghetroost werde: ende dat het ghebruyck der straffen, in het verwerpen der booser van t’gebruyck des Nachtmaels, te beter onderhouden werde’.¹²⁰ De ondervragingen, vermaningen en straffen dienden ter verbetering van iemands eigen leven. Bovendien kon op deze manier worden vermeden dat bij het avondmaal slechte mensen, de ‘boosen’, aanwezig zijn. Micron legt niet uit waarom deze mensen slecht zijn, maar waarschijnlijk zijn dat mensen die zich niet gedragen volgens de christelijke leefregels.¹²¹

Ook uit Dathenus’ avondmaalsliturgie komen voorwaarden voor toelating tot het avondmaal naar voren. De communicanten moeten bewust zijn van hun zonden, hun hart onderzoeken of ze werkelijk geloven in God en hun geweten beproeven of ze oprecht zijn. Wanneer de avondmaalsdeelnemers hier niet aan voldoen, en ze dus onwaardig zijn om aan het avondmaal te gaan, moeten ze zich onthouden van deelneming. Zouden ze wel ter avondmaal gaan dan eten en drinken zij zich een oordeel, zoals in 1 Cor. 11:29 staat, wat betekent dat hun veroordeling en verdoemenis alleen maar erger wordt. Hierop wordt met de zogenoemde zondencatalogus uiteengezet welke groepen mensen in zonde leven, zoals hoeren, tovenaars en zij die beelden vereren. Hun wordt ook de toegang ontzegd. Zolang ze zo blijven leven zullen zij zich de spijzen die Christus alleen voor zijn gelovigen heeft verordonneerd, moeten onthouden.¹²²

2.1.1.2 De avondmaalsdienst

De avondmaalsdienst begint bij Micron met een algemene prediking over het avondmaal, een gemeentegedebd en een lange vermaning over het genot van geestelijk voedsel, voordat door de predikant bekend wordt gemaakt wie uitgesloten worden van deelname aan het avondmaal. Na een gebed, de

¹¹⁸ Micron, *Christlicke Ordinancien*, 83-92.

¹¹⁹ Ibidem, 84-92.

¹²⁰ Ibidem, 93-94.

¹²¹ Ook dit was al gangbaar bij de eerste christenen, zoals blijkt uit de Didache. Vriendelijke mededeling dr. J.R. Luth.

¹²² Petrus Dathenus, *De Forme om dat Heylige Avendtmael te Hovden* (citaat naar Honders, ‘Das Abendmahl’, in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 528-529).

inzettingswoorden van het avondmaal uit 1 Cor. 11:23-29 en nog een uitgebreide vermaning, vindt het avondmaal plaats. Tijdens het breken van het brood en het inschenken van de wijn spreekt de predikant een parafrasering van 1 Cor. 10:16¹²³ uit, vervolgd door: 'Nemet, drincket hier wt alle, ghedincket ende gheloouet, dat het bloet ons Heeren Jesu Christi wtghestort is aen de galghe des cruyces, tot een vergiffenisse aller onser sonden.' Bij de uitreiking van het avondmaal, waarvoor een ieder naar de tafel moet komen om aan te zitten¹²⁴, wordt uit Johannes voorgelezen, de hoofdstukken 6, 13, 14 en 15, net zo lang als het consumeren duurt. Het avondmaal wordt afgesloten met een vermaning en een dankzegging. Hierna wordt Psalm 23 gezongen, of een tekst uit Luk. 2:29-32 gelezen en daarna mag de gemeente in vrede gaan.¹²⁵ In totaal vindt er driemaal een vermaning plaats tijdens de avondmaalsviering bij Micron.

De viering, zoals deze beschreven is door Dathenus, valt in zeven stukken te verdelen. Het eerste en tevens grootste deel begint met de inzettingswoorden van 1 Cor. 11:23-29. Daarop volgt het zelfonderzoek. Indien het resultaat positief is - de communicanten zijn zich bewust van hun zonden, hebben hun hart onderzocht of ze werkelijk geloven in God en hun geweten of ze oprecht zijn -, mogen de communicanten deelnemen aan het avondmaal. Zij die in hun hart niet oprecht achter deze getuigenis kunnen staan eten en drinken zichzelf een oordeel. Hierop volgt de hierboven reeds genoemde zondencatalogus. Dit is een parafraze van de Tien Geboden. Wat de zondaren doen, wordt verboden in de Tien Geboden. De volgorde van verschillende zondaren komt overeen met de volgorde van de Geboden waarin de desbetreffende gedragingen verboden worden. Hierna wordt benadrukt dat ook diegene die wel ter avondmaal gaan geen zondeloos leven hebben. Zij moeten hiervan bewust zijn en ernaar streven tegen ongeloof te strijden en de geboden van God na te leven. Nu volgt de overdenking van het lijden en sterven van Jezus Christus. Dit gebeurt vanwege 1 Cor. 11:25c: 'doet dit so menichmael als ghy [dien] drinct, tot myner ghedachtenisse'. Dit gedeelte, en daarmee het eerste deel, wordt afgesloten met de woorden 'Daer toe helpe ons de Almachtige, Barmhertige GODT ende Vader onses HEEREN IESV CHRISTI, doer sijnen heylighen Gheest, Amen.'¹²⁶

De andere delen zijn een stuk korter. Het tweede deel bestaat uit het avondmaalsgebed, dat door de voorganger wordt uitgesproken. Vervolgens bidt de gemeente het Onze Vader, het derde deel. Dan volgt het opzeggen van de geloofsbelijdenis, ofwel de twaalf geloofsartikelen. Dit vierde deel wordt ingeleid met: 'Wilt ons oock doer dit heyligh Auendmael stercken in den alghemeynen ongetwijfelden Christelicken Ghelooue, daer van wy bekentenisse doen met monde ende herten, sprekende.. Ick gelooue in Godt, etc.' Bij het vijfde deel wordt de gemeente nogmaals kort vermaand. In het zesde deel vangt dan uiteindelijk het uitdelen van brood en wijn aan. Tijdens het breken van het brood en het inschenken van de wijn, zegt de voorganger de woorden uit 1 Cor. 10:16 op. De viering eindigt met de dankzegging; het zevende deel. Hierbij wordt Psalm 103:1-6, 8 en 10-13¹²⁷ opgezegd en een samenvatting van de betekenis

¹²³ 'Het broot, dat wy breken, is de ghemeinschap des lichaems Christi. De cop der dancksegginghe, met den welcken wy dancken, is een ghemeinschap des bloets Christi.'

¹²⁴ De ordinantie is voor de gemeente in Londen geschreven. Daar was het gebruikelijk om het avondmaal zittend aan tafel te vieren. In Norden en Emden gebeurde dit gaande en staande.

¹²⁵ Micron, *Christlicke Ordinancien*, 95-105.

¹²⁶ Dathenus, *De Forme* (citaat naar Honders, 'Das Abendmahl', in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 532). Gehele alinea: Dathenus, *De Forme* (citaat naar Honders, 'Das Abendmahl', in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 526-532).

¹²⁷ 1 Louet den HEERE mijn siele, ende wat in my is, synen heylighen Naeme.

2 Louet den Heere mijn siele, ende vergheetet niet, wat hy my goets gedaen heeft.

3 Die v alle uwe sonden vergeeft, ende geneest alle uwe gebreken.

4 Die dijn leuen vant verderuen verlosset, die v kroonet met ghenaeede ende barmherticheit.

8 Barmhertich is de Heere, geduldich, ende van grooter goedtheit.

10 Hy handelt niet met ons nae onsen sonden, ende vergeldet ons niet nae onse mißdaeden.

van het avondmaal gegeven. De avondmaalsviering eindigt met een gebed en het opzeggen van het Onze Vader.¹²⁸ De vermaning maakt bij Dathenus tweemaal deel uit van de avondmaalsviering.

2.1.2 Avondmaalsopvattingen volgens de Nederlandsche Belijdenisgeschriften

Het Gods- en mensbeeld van Nederlandse calvinisten, zoals te lezen is in de Nederlandse geloofsbelijdenis (1561)¹²⁹, laat niets aan de verbeelding over. God is onfeilbaar en de mens is van nature zondig. God maakt zich kenbaar in Zijn schepping en openbaart zich in zijn Woord, de Bijbel.¹³⁰ Wanneer de mens deze communicatie niet begrijpt of opmerkt, ligt dat aan de mens zelf. De mens is namelijk 'door de zonde van den eersten mensch in verderfenis en ondergang'.¹³¹ God is daarentegen barmhartig en rechtvaardig. Barmhartig vanwege het feit dat Hij mensen uit deze verdoemenis trekt. Hij 'verlost degenen, die Hij in Zijn eeuwigen en onveranderlijken raad, uit enkele goedertierenheid, uitverkoren heeft in Jezus Christus, onzen Heere, zonder eenige aanmerking hunner werken'.¹³² Hij is rechtvaardig omdat Hij anderen aan de verderfenis overlaat, omdat ze het daar zelf naar gemaakt hebben. God is dus onfeilbaar. Hij maakt zich kenbaar en is barmhartig en rechtvaardig. De zondige natuur van de mens maakt dat mensen Gods werken en bedoelingen niet zien. Tevens is er sprake van een tweedeling onder de mensen: zij die uitverkoren zijn door God gered te worden en zij die gedoemd zijn en door eigen toedoen verder in de verdoemenis raken.

De sacramenten zijn door God aan de mens gegeven om zich vanwege zijn/haar eigen onvolkomenheid te verzoenen met God en genade te ontvangen voor zijn/haar zonden. Ook werken de sacramenten verbindend in het contact tussen mens en God en zijn het ultieme mogelijkheden om deze verbinding met God te ervaren.¹³³ Door van het avondmaal te eten verzoent de mens zich met God en wordt de mens gevoed¹³⁴ ten behoeve van diens geestelijke en hemelse leven, dat een wedergeborene, in tegenstelling tot de verdoemde, naast het menselijke aardse leven in zich heeft. Met dit geestelijke leven gaat hij door het avondmaal een gemeenschap aan met het lichaam van Christus. Zij die verdoemd zijn, hebben enkel het aardse leven en daarmee is het niet mogelijk om de gemeenschap met Christus aan te gaan. Voor hen heeft het dan ook geen nut het avondmaal tot zich te nemen. Het geestelijke leven van de wedergeborene wordt onderhouden en gevoed door het avondmaal. De precieze werking hiervan is voor de mens onbegrijpelijk. In ieder geval werkt het sterkend in geloof en troostend vanwege de mogelijkheid voor de mens om in zekere mate te ontsnappen aan de eigen verdorven natuur. In tegenstelling tot het katholicisme wordt niet geloofd dat Christus zelf aanwezig is in het brood en de wijn. Hij blijft eeuwig en altijd zitten aan Gods rechterhand in de hemel. Voor het aardse leven lijkt het alsof de voeding door de mond genuttigd wordt. Dit is enkel zo omdat God het sacrament heeft aangepast voor de mens vanwege

11 Want so hooghe als de Hemel bouen der Eerde is, laet hy sijn genaede ouervloedich sijn, ouer de gene die hem vreesen.

12 So wijdt als den Opganck der Sonnen is van den Nederganck, also verre doet hy onse ouertredings van ons.

13 Gelijk hem een Vader ontfermt ouer de kinderen, so ontfermet hem de HEERE ouer die, die hem vreesen.

¹²⁸ Dathenus, *De Forme*, (citaat naar Honders, 'Das Abendmahl', in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 532-535).

¹²⁹ De in 1561 opgestelde Nederlandse geloofsbelijdenis is tijdens de synode van Dordrecht in 1618-1619 aangenomen als belijdenisgeschrift. De inhoud ervan heb ik geraadpleegd in J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam 1940).

¹³⁰ Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 61 (Artikel II).

¹³¹ Ibidem, 89 (Artikel XVI).

¹³² Idem.

¹³³ Ibidem, 125 (Artikel XXXII).

¹³⁴ Calvinisten gingen er niet van uit dat dit letterlijk gebeurde. De sacramenten waren tekenen en geschenken van God. Het uitvoeren ervan was daarom heel belangrijk, maar daarbij ging het om de geestelijke en symbolische betekenis, niet om de letterlijke.

diens materiële aard. Maar de werkelijke voeding vindt plaats op geestelijk niveau door het geloof.¹³⁵ Hiervoor is het niet nodig te geloven dat het brood daadwerkelijk uit Christus' lichaam bestaat, en de wijn uit diens bloed. Dit zijn enkel tekenen dat Christus gestorven is aan het kruis voor de zonden van alle mensen.

Het onderscheid tussen uitverkorenen en verdoemden blijkt ook uit de gereformeerde avondmaalsopvatting. Het avondmaal is alleen bestemd voor diegene die wedergeboren zijn - dat zijn de uitverkorenen - en toegewijd lid zijn van de Ware Kerk.¹³⁶ De Ware Kerk moet onderscheiden worden van het 'gezelschap der hypocrieten' die zich enkel lijfelijk in de kerk bevinden maar de kerk niet toebehoren en van sekten die zeggen dat ze de Ware Kerk zijn. De echte Ware Kerk is te herkennen aan een 'reine' verkondiging van het Evangelie, een 'reine' beoefening van de sacramenten en aan het in acht nemen van kerkelijke tuchtprocedures om zondaren te straffen.¹³⁷ Voor de gereformeerde gemeenschappen in de Nederlanden moest een zuiver geloofsproces voorafgaan aan de deelneming aan het avondmaal. Het sacrament van het avondmaal werd bij gereformeerden in Nederland een doel dat bereikt werd indien iemand aan bepaalde voorwaarden voldeed en daarmee liet zien uitverkoren te zijn. Zo werd het avondmaal in de Nederduits Gereformeerde Kerk de gelegenheid waar gelovigen van de Ware Kerk bijeenkwamen en brood en wijn deelden in de gemeenschap van Christus.¹³⁸

2.2 Tekst(bord)en

Na de Reformatie waren met name calvinisten wars van beelden en afbeeldingen in de kerk.¹³⁹ Tijdens kerkdiensten zou het de gelovigen afleiden van het luisteren naar de predikant, die er het Woord Gods ter sprake bracht. Maar ook vertegenwoordigden de afbeeldingen voor de calvinisten het heidense katholicisme. Het vereren van beelden en ook het aanroepen van heiligen en engelen, zoals in de katholieke kerk gewoon was, was dan ook één van de strafbare handelingen waardoor Nederduits gereformeerden de toegang tot het avondmaal ontzegd kon worden.¹⁴⁰ Beelden en altaren werden verwijderd in de door de gereformeerden overgenomen kerken. Daarvoor in de plaats kwamen teksten, met name Bijbelteksten. Deze werden in het gereformeerde kerkinterieur op koorhekken, borden, muren en kolommen geschilderd. Dit wil niet zeggen dat teksten in katholieke kerken ontbraken. Op het koorhek van Leiden stond bijvoorbeeld een Latijnse tekst. Ook deze katholieke tekst werd niet getolereerd en na de Reformatie bedekt met een bekroning.¹⁴¹

Voor calvinisten in Nederland waren de opgeschilderde Bijbel- en andere vrome teksten in drie opzichten zeer belangrijk. Voor hen was het tekenend voor de afstand die ze hadden genomen van de katholieke kerk. Het ging de protestanten alleen om het Woord van God, dat ze nu zelf in hun eigen taal, vertaald vanuit de oorspronkelijke taal en niet vanuit de Latijnse (de Vulgata), konden raadplegen. Zo konden ze afrekenen met on-Bijbelse (en dus onbelangrijke) zaken en zich concentreren op het achterhalen van Gods bedoeling voor het menselijk leven. Ten tweede waren de teksten belangrijk omdat Calvijn had gepleit voor het opdoen van zoveel mogelijk kennis van de Bijbel. Kennis van de Bijbel

¹³⁵ Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 131-135 (Artikel XXXV).

¹³⁶ Ibidem, 131 (Artikel XXXV)

¹³⁷ Ibidem, 117 en 119 (Artikel XXIX).

¹³⁸ Wandel, *The Eucharist*, 204.

¹³⁹ Lutheranen keurden het gebruik van afbeeldingen in hun kerken goed zolang de afgebeelde personen Bijbelse figuren betroffen. In het vorige hoofdstuk is gebleken dat het niet altijd zo is gegaan dat calvinisten hun kerken volledig ontteden van afbeeldingen.

¹⁴⁰ Dathenus, *De Forme*, (citaat naar Honders, 'Das Abendmahl', in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 528).

¹⁴¹ Kroesen, 'Voorreformatische koorhekken', 143. De Latijnse tekst en vertaling zijn gegeven in noot 29.

betekende meer kennis over God. Zo kon de gelovige zijn gedrag afstemmen op wat er in de Bijbel stond en naar Gods wil gaan leven. Calvijn zag dit als een levenslang proces, waarbij de gelovige God door kennis steeds dichterbij kon naderen. Voor Calvijn was onderwijs dan ook heel belangrijk. Door overal teksten te plaatsen in de kerk konden gelovigen elk moment dat ze zich in de kerk bevonden, zoveel mogelijk leren over God.¹⁴² Tot slot waren de teksten voor Nederlandse calvinisten belangrijk omdat ze hiermee uiting gaven aan hun geloofsbelijdenis en daarmee aan hun identiteit. In de teksten kwamen hun dogma's naar voren onder andere wat betreft de viering van het avondmaal. In de vorige paragraaf zijn gereformeerde avondmaalsopvattingen aan de orde gekomen. De tekst(bord)en geven ons aanvullende informatie over deze opvattingen en vertellen ons hoe het katholieke kerkinterieur in de Nederlanden na de Reformatie veranderd en gebruikt werd door de Nederduits gereformeerden.

2.2.1 Verschillende soorten tekstborden

In het Nederduits gereformeerde kerkinterieur zijn tekstborden veelgebruikte objecten. Met name in de eerste periode na de overgang tot de Reformatie kregen deze borden een plek in het kerkinterieur.¹⁴³ De Grote Kerk in Maassluis is een waar museum met haar vele tekstborden. Tekstborden komen in verschillende vormen voor, zoals rouwborden, predikantenlijsten, epitafen, teksten op preekstoelen, memorieborden, gildeborden en teksten over de armenzorg. De tekstborden die voor dit onderzoek interessant zijn betreffen de borden met Bijbel- en andere vrome teksten. De meest voorkomende borden zijn tiengebodenborden, credoborden en borden met het Onzevadergebed of een combinatie van deze teksten op één bord. Dr. R. Steensma heeft in een voorlopige telling 134 van dergelijke borden in Nederland geteld, tegen 83 andere Bijbel- of vrome teksten.¹⁴⁴ Het meest opvallend aan deze getallen is dat het bij de eerste groep telkens om dezelfde teksten gaat, terwijl de 83 andere borden meestal verschillende Bijbelteksten betreffen. Dat maakt de oververtegenwoordiging van de tiengebodenborden, credoborden en Onzevaderborden des te opvallender. Nóg interessanter wordt het wanneer we bedenken dat zowel de Tien Geboden, als de Twaalf Artikelen des geloofs en het Onzevadergebed een rol spelen in de avondmaalsgeschriften van Dathenus en Micron, en bovendien dat de Tien Geboden aan de buitenkant van de triptiekluiken in Norden in 1577 zijn opgeschilderd toen Microns *Ordinancien* er van kracht waren en het avondmaal gevierd werd in de afgescheiden koornruimte waar deze triptiek staat en stond. Van Swigchem wijst dan ook, naast hun catechetische functie - kinderen moesten de bovengenoemde teksten op school en op catechese leren - op het belang van deze tekstborden bij het avondmaal.¹⁴⁵ Daarom richten we ons nu op deze groep borden in de monumentale Nederlandse hervormde kerken.

2.2.1.1 Geloof, Gebed, Gebod

De serie borden staat ook wel bekend als geloof/gebed/gebodsborden. Geloof verwijst naar het Credo, gebed naar het Onze Vader en gebod naar de Tien Geboden. Deze teksten waren vanaf het begin van de negende eeuw een vast onderdeel van de Middeleeuwse preekdienst, ook wel 'pronaus' genoemd.¹⁴⁶ De teksten hebben dus een katholieke geschiedenis. Zoals gezegd komen de geloof/gebed/gebodsborden in

¹⁴² Wandel, *The Eucharist*, 140 en 142-143.

¹⁴³ Van Groningen, *Krimpenerwaard*, 214.

¹⁴⁴ Er is nooit een omvattend onderzoek gepubliceerd naar alle tekstborden in Nederland. Definitieve cijfers kan ik daarom helaas niet geven. Het dossier waarin de voorlopige telling staat berust ongepubliceerd bij Dr. R. R. Steensma.

¹⁴⁵ Van Swigchem, *Een huis*, 281.

¹⁴⁶ Vriendelijke mededeling van dr. J.R. Luth.

sommige gevallen als enkele borden op verschillende plaatsen voor. In andere gevallen komen ze wel op aparte borden voor, maar zijn ze door plaatsing en vorm als een geheel te beschouwen, zoals de borden van Noordwijk-Binnen. Deze hebben dezelfde stijl en staan naast elkaar op het koorhek. In enkele gevallen komen ze ook gecombineerd op één bord voor, zoals in het Gelderse Rijswijk op de voor- en achterkant van het tekstbord. In het Groningse Bourtange hangt in de hervormde kerk, evenals in Poortugaal, een drieluik met onder andere de geloof/gebed/gebodsteksten er op.¹⁴⁷ Veruit de meeste geloof/gebed/gebodsborden stammen uit de zeventiende eeuw. Het oudste bord, voor zover ik dat heb kunnen achterhalen, dateert van 1581 en staat in Scherpenisse in Zeeland. Dit betreft een tiengebodenbord.¹⁴⁸ Afhankelijk van de periode waaruit de geloof/gebed/gebodsborden stammen, komen de Bijbelteksten die erop staan overeen met de Deux-Aes Bijbelvertaling van 1562 of de Statenvertaling van 1637.¹⁴⁹

De geloof/gebed/gebodsteksten gaan in veel gevallen gepaard met korte fragmenten uit (andere) Bijbelboeken en soms ook met vrome teksten die niet in de Bijbel voorkomen. Deze boven- en onderschriften zijn met een bepaalde bedoeling op de borden geplaatst. Die conclusie valt niet alleen te trekken uit het feit dat ze een plek hebben gekregen op de geloof/gebed/gebodsborden, maar ook uit het feit dat dezelfde aanvullende Bijbelteksten op meerdere borden van dezelfde aard voorkomen en dat meerdere fragmenten uit verschillende Bijbelboeken bij elkaar op een bord staan. De boven- en onderschriften zijn dus bewust bij de inhoud van de borden uitgekozen. Daarom kunnen deze Bijbelteksten ons meer vertellen over de betekenis die de gereformeerden gaven aan de geloof/gebed/gebodsteksten. Hieronder worden de tiengebodenborden, credoborden en borden met het Onzevader apart besproken. Daarbij worden meerdere malen aangetroffen Bijbelteksten behandeld samen met de desbetreffende teksten waaraan ze toegevoegd zijn. Tevens zal ik aan de hand van de avondmaalsgeschriften uit de vorige paragraaf analyseren welke rol de geloof/gebed/gebodsteksten speelden bij de viering van het avondmaal.

¹⁴⁷ Deze hebben, ook vanwege de avondmaals- en doopteksten die erop staan, veel weg van de triptieken die we in Lutherse kerken in Oostfriesland en het gebied rond Bremen aantreffen (in bijvoorbeeld Dornum, Asel, Etsel, Ringstedt en Flögeln). Een verband tussen de Nederlandse en Duitse drieluiken is, ondanks de vele Nederlandse vluchtelingen die in de zestiende eeuw in Oostfriesland hebben vertoefd, binnen het kader van dit onderzoek niet aan te tonen. Twee factoren maken dit lastig: Aan de ene kant duiden de Duitse drieluiken op calvinistische invloed op het lutheranisme omdat de Lutherse drieluiken uit het begin van de zeventiende eeuw stammen en de calvinisten in de zestiende eeuw al teksten op borden plaatsten, zoals in Norden is gebeurd en met name calvinisten gebruik maakten van teksten en lutheranen van afbeeldingen. Aan de andere kant zijn de triptieken juist typisch luthers omdat de geloof/gebed/gebodsteksten samen met de avondmaals- en doopteksten de vijf hoofdstukken van de Lutherse Christelijke Catechismus vormen. Nader onderzoek is hier dus noodzakelijk om aan te tonen welke gezindte de ander beïnvloed heeft, mocht daar überhaupt sprake van zijn. Meer over tekstborden in Noordwest-Duitsland zie D. Diederichs-Gottschalk, *Die protestantischen Schriftaltäre des 16. und 17. Jahrhunderts in Nordwestdeutschland* (Regensburg 2004).

¹⁴⁸ In Scherpenisse staat nog een tiengebodenbord uit 1581. Hierop staan echter niet de Tien Geboden uit Exodus en Deuteronomium, maar een tiental vergelijkende gebodsteksten uit het Nieuwe Testament.

¹⁴⁹ Beide vertalingen zijn te raadplegen op www.biblija.net.

2.2.2 Het Tiengebodenbord

Teksten van de Tien Geboden staan in de meeste gevallen op een bord, dat daarom tiengebodenbord wordt genoemd. Maar het komt ook voor dat de tekst op andere ondergronden is geschilderd. In Tholen staat de tekst op een houten schot waarmee het koor volledig is afgesloten en in Hattem is de tekst in 1607 op de westmuur van de kerk geschilderd. De tiengebodenborden, maar ook het schot in Tholen en de muurschildering in Hattem, zijn in twee vakken ingedeeld. In deze vakken, die aan de bovenkant elk voorzien zijn van een boog, zijn de Tien Geboden weergegeven. De boogvelden symboliseren de stenen tafelen waarop Mozes de wetsteksten op de Sinaï van God ontving. De eerste vier geboden staan in het linker boogveld en gaan over de menselijke houding jegens God. De andere zes geboden staan in het rechter boogveld en geven weer hoe iemand zijn naaste moet behandelen.¹⁵⁰

2.1 Tiengebodenbord in de Bovenkerk te Kampen. Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed

Menigmaal is het bord opgesierd met een bekroning en/of met vleugelstukken, zoals het tiengebodenbord op het koorhek van Kimsword. Maar het komt ook voor dat het bord enkel omvat is door een eenvoudige lijst, zoals in de Utrechtse Jacobikerk het geval is.

De tiengebodenborden worden doorgaans ingeleid door Ex. 20:1 'Godt sprack alle dese woorden'. In de meeste gevallen is het tweede vers¹⁵¹ bij het eerste gebod betrokken, maar het komt ook voor dat deze zin in een fries boven de Tien Geboden vermeld staat. Meestal worden Exodus 20 en Deuteronomium 5, de boeken en hoofdstukken uit de Bijbel waarin de Tien Geboden staan, bij de tekst vermeld. De Geboden worden aangegeven met Romeinse cijfers van 1 (I) tot en met 10 (X). In sommige gevallen is bij de boogvelden of stenen tafelen Mozes afgebeeld of Mozes en Aäron. Dit is bijvoorbeeld het geval op het tiengebodenbord in Westbroek en in de Utrechtse Jacobikerk. Aan de onderkant van de Tien Geboden worden de aanvullende Bijbelteksten weergegeven.

Tien Geboden en Rom. 3:20b

Mij zijn vijf gevallen bekend waar als onderschrift de tekst uit Rom. 3:20 is opgeschreven: 'Want door de wet is de kennisse der sonde.'¹⁵² De wet verwijst op de tiengebodenborden naar de Tien Geboden. Door de Tien Geboden te kennen, kan een mens zijn gedrag toetsen aan deze geboden. Als blijkt dat hij niet aan één of meerdere geboden voldoet, dan weet de mens dat hij in zonde leeft. Zo verkrijgt de mens door de Tien Geboden kennis van wat hij fout doet. Deze kennis is noodzakelijk om tot redding te komen.

¹⁵⁰ Micron, *Christlicke Ordinancien*, 84.

¹⁵¹ Ick ben de Heere dijn God, die dy wt Egyptenlande, wt den diensthuysse gheleydt hebbe.

¹⁵² Alle hierop volgende Bijbelteksten in deze paragraaf zijn afkomstig uit de Statenvertaling van 1637.

Tien Geboden en Mat. 22:36-40

Er zijn in ieder geval veertien tiengebodenborden in Nederland die gepaard gaan met (delen van) Mat. 22:36-40: '36 Meester, welck is het groot gebodt inde Wet? 37 Ende Iesus seyde tot hem, Ghy sult lief hebben den Heere uwen Godt met geheel uw' herte, ende met geheel uwe ziele, ende met geheel uw' verstandt. 38 Dit is het eerste, ende het groot gebodt. 39 Ende het tweede desen gelijck, [is:] Ghy sult uwen naesten lief hebben als u selven. 40 Aen dese twee geboden hangt de gantsche Wet ende de Propheten'. Op een drietal tiengebodenborden is deze Bijbeltekst van een titel voorzien. In Bourtange is dat 'De somma des Wets', in het Noord-Hollandse Oosterland 'Die hoofdsomme der Wet' en in het Gelderse Wadenoijen staat er 'Sommier ofte Cort Begryp der Wet'. In de Heidelbergse Catechismus staat dat de inhoud van deze Mattheüstekst hetgeen is wat de wet van mensen eist.¹⁵³ De Mattheüstekst wordt als 'hoofdsom der wet' gezien. Dit betekent dat het de kern weergeeft van de Tien Geboden. Het eerste belangrijkste gebod komt overeen met de inhoud van de eerste vier geboden, het tweede met de inhoud van de andere zes geboden.

Tien Geboden en Joh. 1:17

De combinatie van de Tien Geboden en de Johannestekst ben ik negen keer tegengekomen. In Naaldwijk zijn de verzen 15 en 16 ook vermeld. De tekst luidt: '(15 Ioannes getuyght van hem, ende heeft geroepen, seggende: Dese was 't van welcken ick seyde, die na my komt, is voor my geworden, want hy was eer dan ick. 16 Ende uyt sijne volheyte hebben wy alle ontfangen, oock genade voor genade.) 17 Want de Wet is door Mosem gegeven, de genade ende de waerheyte is door Iesum Christum geworden.' Deze toevoegende Bijbeltekst geeft de verhouding tussen de Tien Geboden en Christus weer. Door de wet, de Tien Geboden, worden de schulden van de van nature bedorven mensen duidelijk. Maar door Jezus Christus' kruisdood en wederopstanding heeft God het voor de mensen mogelijk gemaakt genade te ontvangen voor alle begane zonden. Omdat volgens de gereformeerden de mens zonder Jezus veroordeeld was om een schuldig en verdorven leven te leiden, was Jezus de enige hoop en redding voor de mens en daarom ook de enige waarheid waarin geloofd moest worden.

Tien Geboden en Rom. 10:4 en Gal. 3:24

Rom. 10:4 vond ik vier keer op een tiengebodenbord en Gal. 3:24 twee maal. Deze teksten lijken overeen te komen en bespreek ik hier gezamenlijk. Rom. 10:4: 'Want het eynde der Wet is Christus, tot rechtveerdicheyt een yegelick die gelooft.' Gal. 3:24: 'So dan de Wet is onse tucht-meester geweest tot Christum, op dat wy uyt den geloove souden gerechtveerdicht worden.' Voor Christus' komst op aarde rechtvaardigde de wet de mensen, indien ze ernaar leefden. Maar volgens gereformeerden was dit geenszins mogelijk, omdat de mens tot al het kwaad geneigd is. Gereformeerden geloven dat met de komst van Christus de werkzaamheid van de wet tot een einde is gekomen.¹⁵⁴ Door Christus' kruisdood zijn alle daden die de mensen doen ter verzoening en voldoening van de zonden, dus ook het naleven van de Tien Geboden, tevergeefs. Daarom is Christus op aarde gekomen om de mensen te redden door hun zonden kwijt te schelden. Nu is het enkel mogelijk door oprecht in Christus te geloven gerechtigheid van God te verkrijgen.¹⁵⁵

¹⁵³ Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 151 (Zondag II, vraag 4). Hierin is de Heidelbergse Catechismus in de vertaling van Petrus Dathenus, gedrukt te Heidelberg in 1563, weergegeven.

¹⁵⁴ Ibidem, 107 (Artikel XXV).

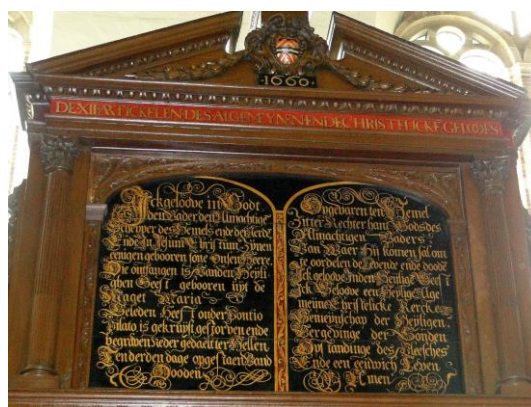
¹⁵⁵ Ibidem, 175 en 177 (Antwoorden op vragen 60, 61 en 62, Zondag XXIII en XXIV).

2.2.2.1 De Tien Geboden en het Heilig Avondmaal

Ondanks het geloof dat Christus de Tien Geboden had voltooid met zijn komst en kruisdood, speelden de Tien Geboden in de avondmaalsbeleving van de gereformeerden op twee manieren een belangrijke rol. Ten eerste werd de mens door de kennis van de Tien Geboden zich bewust van wat hij fout deed. Door de Tien Geboden kreeg hij kennis van zijn zonden, zoals in Rom. 3:20b wordt verklaard. Daarom is de zondencatalogus aan de hand van de Tien Geboden opgesteld (zie paragraaf 2.1.1.2 *De avondmaalsdienst*). Hoe meer de mens zijn zondige aard zou leren kennen, hoe meer hij zou verlangen naar de vergeving van zijn zonden en zijn gerechtigheid in Christus zou zoeken.¹⁵⁶ Het bewustzijn van de eigen zonden was van essentieel belang bij het avondmaal, omdat de zonden door Christus' kruisdood werden gegeven en het avondmaal een nagedachtenis was hiervan. In Dathenus' formulier voor het Heilige Avondmaal worden de deelnemers vermaand tot zelfonderzoek. Daarbij hoort het opsporen en bewustzijn, 'het bedenken', van de eigen zonden. Dit was een voorwaarde om tot het daadwerkelijke avondmaal over te gaan.¹⁵⁷ Ten tweede dienden de Tien Geboden als voorbeeld voor de mensen om naar te leven. Sterker nog, in de Heidelbergse Catechismus zijn de Tien Geboden een middel om hoe langer hoe meer naar Gods evenbeeld te leven.¹⁵⁸ Wanneer iemand leefde naar de Tien Geboden (zoveel als dat voor de mens mogelijk was), streefde hij in ieder geval een zo goed mogelijk leven na. Ook dit was voorwaarde voor het avondmaal. Indien iemand in zonde bleef leven, werd deze uitgesloten van het avondmaal. Mensen die nieuw waren in de gemeente, moesten door middel van ondervraging onderzocht worden op hun goede houding ten aanzien van het geloof, de kerk en het avondmaal. Hierbij werden ze ook overhoord over de Tien Geboden. Dit maakt de beschildering van de buitenkant van de triptiekluiken in het koor van Norden, waar het avondmaal gevierd werd, met de Tien Geboden begrijpelijk. Het moest de mensen bewust maken van de noodzaak de eigen zonden te gedenken, de grootheid van Gods genade te beseffen en te leven naar Gods Geboden. Deze zaken waren essentieel voor de gereformeerde avondmaalsviering.

2.2.3 Het credobord of bord met de Twaalf Artikelen des geloofs

(I) *Ick geloove in Gode den Vader den Almachtige Schepper des Hemels ende der Aerde.* (II) *Ende in Jesum Christum zijnen eenigen gebooren sone Onsen Heere.* (III) *Die ontfangen is van den heijlighen Geest gebooren uijt den Maget Maria* (IV) *Geleden heeft onder Pontio Pilato is gekruijst gestorven ende begraven neder gedaelt ter Hellen.* (V) *Ten derden dage opgestaen vand Dooden.* (VI) *Opgevaren ten Hemel zit ter Rechter hant Gods des Almachtigen Vader.* (VII) *Van Waer Hij komen sal om te oordelen de Levende ende doode.* (VIII) *Ick geloove in den heijlighe Geest.* (IX) *Ick Geloove een heijlighe algemeijne Christelicke Kerkce. Gemeijnschap der Heijlighen,* (X) *vergevinge der Sonden.* (XI) *Opstandige des Vlesches* (XII) *Ende een eeuwich Leven. Amen.* (Maassluis Credobord 1660)

2.2 Credobord op koorhek Grote Kerk te Maassluis. Foto: Anne Baljeu

¹⁵⁶ Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 209 (Zondag XLIV, vraag 115).

¹⁵⁷ Dathenus, *De Forme*, (citaat naar Honders, 'Das Abendmahl', in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 527-528).

¹⁵⁸ Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 209 (Zondag XLIV, vraag 115).

Wat Mat. 22:37-40 is voor de Tien Geboden, zijn de Twaalf Artikelen des geloofs voor het gehele christelijke geloof volgens gereformeerde leest, namelijk de 'hoofdsom'¹⁵⁹, ofwel de kern. Hetgeen in het Evangelie beloofd wordt, namelijk vergeving van zonden door Christus' offer aan het kruis¹⁶⁰, wordt in de twaalf geloofsartikelen samengevat.¹⁶¹ De tekst komt niet in deze vorm in de Bijbel voor, maar wordt door gereformeerden wel gezien als gebaseerd op de Bijbel. Op het credobord van Weesp zijn per artikel Bijbelteksten aangegeven waarop het desbetreffende artikel gebaseerd is. De tekst is ook als geheel te beschouwen en te lezen. Vaak staan de twaalf cijfers, die de tekst in twaalf artikelen verdelen, niet aangegeven op de borden, maar is de tekst achter elkaar opgeschreven. De Artikelen vallen verder in drie thema's in te delen. Het eerste (artikel I) gaat over God de Vader en de schepping, het tweede (artikel II t/m VII) over God de Zoon en de verlossing en het derde (artikel VIII t/m XII) over God de Heilige Geest en de heiligmaking.¹⁶²

De Twaalf Artikelen des geloofs werden in de Middeleeuwen ook al gehanteerd. Priesters in het bisdom Utrecht moesten bijvoorbeeld elke zondag de Twaalf Artikelen uitleggen. Ook was het gebruikelijk om de gestalten van de Twaalf Apostelen met hun credoteksten af te beelden. Volgens een legende spraken de twaalf Apostelen voordat ze uit elkaar gingen, ieder één van de Twaalf Artikelen uit.¹⁶³ Op de credoborden wordt niet gerefereerd aan de Twaalf Apostelen. Zoals de artikelen in de Heidelbergse Catechismus omschreven worden, worden ze ook aangekondigd op de borden. In Weesp is dat bijvoorbeeld: 'Die hooftartikelen onzes heyligen ouden ongetwyffelde algemene Cristelycken geloofs'. Deze aankondiging is overeenkomstig met Dathenus' inleiding op het uitspreken van de Artikelen tijdens de avondmaalsdienst.¹⁶⁴ In Vianen staat boven de Artikelen: 'De beloften des Evangeliums begrepen in de Artikelen van het algemeyn en ongetwyffeld Christelick Geloof'. Dit komt weer overeen met de omschrijving in de Heidelbergse Catechismus, Zondag VII, vraag 22.¹⁶⁵

Twaalf geloofsartikelen en Hebr. 11:1

Ik heb drie borden gevonden waarop aan het bord met de Apostolische geloofsbelijdenis Hebr. 11:1 is toegevoegd: 'Het ghelooove nu is een vaste grondt der dingen die men hoopt, [ende] een bewijs der saken die men niet en siet.' Geloof wordt in deze Bijbeltekst 'vaste grond' en 'bewijs' genoemd. Het geloof biedt de mensen zekerheid die als een paal boven water staat. Met deze tekst wordt onderstreept dat het geloof, kernachtig samengevat in de geloofsartikelen, zekerheid geeft aan dingen die onzeker zijn, namelijk wat men hoopt en wat men niet kan zien.

Twaalf geloofsartikelen en Rom. 10:10

Rom. 10:10 heb ik tweemaal op credoborden aangetroffen: 'Want met der herten geloofmen ter rechtveerdicheyt, ende met den monde belijdt men ter salicheyt.' Met een parafrase van deze woorden begint de tekst van het eerste artikel in de geloofsbelijdenis: 'Wij gelooven allen met het hart en belijden met den mond, dat er is een eenig en eenvoudig geestelijk wezen, hetwelk wij God noemen: (...)'. Ook Dathenus verwijst naar deze Bijbeltekst bij de inleiding op het uitspreken van de twaalf geloofsartikelen

¹⁵⁹ Bakhuijzen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 157 (Zondag VII, vraag 22).

¹⁶⁰ Ibidem, 179 (Zondag XXV, vraag 66) en Ibidem, 91 en 93 (Artikel XVIII).

¹⁶¹ Ibidem, 157 (Zondag VII, vraag 22).

¹⁶² Ibidem, 157-159 (Zondag VII, vraag 23).

¹⁶³ Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 298.

¹⁶⁴ Dathenus, *De Forme* (citaat naar Honders, 'Das Abendmahl', in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 533).

¹⁶⁵ Bakhuijzen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 157.

tijdens de avondmaalsdienst: '(...) den alghemeynen ongetwijfelden Christelicken Ghelooue, daer van wy bekentnisse doen met monde ende herten, sprekende.. Ick gelooue in Godt, etc.' Hiermee wordt aangegeven dat het geloof niet alleen in de mensen moet zijn, wat wordt aangegeven met 'het hart', maar ook naar buiten toe geuit moet worden, wat met de mond gebeuren moet. Het geloof is voor mensen namelijk de enige weg om tot verlossing van zonden te komen en zalig te worden in het hiernamaals.¹⁶⁶

2.2.3.1 De Twaalf Artikelen des geloofs en het Heilig Avondmaal

Het geloof is de kern van de christelijke religie. Door geloof wordt een ieder lid van de gemeente van Christus en krijgt een ieder de kans om genade te ontvangen. Geloof is het begin van het levenslange proces om een steeds betere christen te worden. De strijd tegen de zonde en de duivel kan men met het geloof aangaan en de gelovige verschaft zich ermee een plekje in het hiernamaals om in eeuwigheid met Christus over de aarde te regeren.¹⁶⁷ Ook voor het avondmaal is geloven essentieel. Ten eerste is het geloof de enige weg tot verlossing van de zonde, waarvan het avondmaal in het teken staat. Ten tweede wordt iemand die geen geloofsbelijdenis heeft afgelegd niet toegelaten. En ten derde is het voor ongelovigen onmogelijk om zich op geestelijk niveau te laten voeden door het avondmaal. Zij kunnen niet openstaan voor al het moois dat Christus met de mensen wil delen, waardoor de menselijke troosteloze ziel zich kan voeden, sterken en vertroosten.¹⁶⁸ Dus de 'hypocrieten' die toch naar het avondmaal gaan zonder te geloven (en zonder dat de ouderlingen en andere gemeenteleden weten dat ze 'zich niet met waren harte tot God bekeeren', want dan was hen de toegang reeds ontzegd), die roepen onheil over zichzelf af, want zij eten en drinken zichzelf een oordeel, zoals Paulus meldt in 1 Cor. 11:29.¹⁶⁹

De twaalf geloofsartikelen vatten de inhoud van het geloof kernachtig samen. Bij het avondmaal dienen de Artikelen daarom als toets voor de avondmaalsgangers of ze waarachtig geloven. Indien ze alle Artikelen oprecht kunnen beamen dan is hun geloof sterk genoeg om tot het avondmaal toegelaten te mogen worden en tot een verlossing van zonden te komen. Dat verklaart waarom bij Micron in de onderzoekingsvragen voor nieuwe gemeenteleden de potentiële avondmaalsgangers ondervraagd worden over de betekenis en kennis van de twaalf geloofsartikelen.¹⁷⁰ Bij Dathenus zijn de twaalf geloofsartikelen een onderdeel van de avondmaalsliturgie, alvorens men overgaat tot de uitreiking.¹⁷¹

2.2.4 Het bord met het Onzevadergebed

9 Ghy dan biddet aldus: Onse Vader, die in de hemelen [zijt], uwen naem werde geheylicht.

10 Uw' Coninckrijcke come. uwen wille geschiede gelijk inden Hemel [also] oock op der aerden.

11 Ons' dagelicks broodt geeft ons heden.

12 Ende vergeeft ons onse schulden, gelijk oock wy vergeven onse schuldenaren.

13 Ende en leydt ons niet in versoeking, maer verlost ons van den boosen. Want uw' is het Coninckrijcke, ende de cracht, ende de heerlickheyt inder eeuwicheyt, Amen. (Mat. 6:9-13)

¹⁶⁶ Bakhuijzen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 157 (Zondag VII, vraag 21).

¹⁶⁷ Ibidem, 163 (Zondag XII, vraag 31).

¹⁶⁸ Ibidem, 133 (Artikel XXXV).

¹⁶⁹ Citaten en zin naar Ibidem, 189 (Zondag XXX, vraag 81).

¹⁷⁰ Micron, *Christlicke Ordinancien*, 86-89.

¹⁷¹ Dathenus, *De Forme* (citaat naar Honders, 'Das Abendmahl', in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 533).

eigen nood en ellendigheid en zeker zijn van Gods verhoring van diens gebed. Het Onze Vader is het gebed waarin alle geestelijke en lichamelijke armoede naar voren komt en dat door Jezus Christus aan de mensen geleerd is en daarom door God bevolen wordt om te bidden.¹⁷⁴ Dat verklaart waarom in Dathenus' avondmaalsliturgie het Onze Vader twee keer gebeden wordt¹⁷⁵ en in Microns *Ordinancien* nieuwe gemeenteleden ter toetreding tot het avondmaal ook overhoord worden over de inhoud en betekenis van het Onze Vader.¹⁷⁶

2.2.5 Avondmaalstekst(bord)en

Ik heb vijftien tekst(bord)en gevonden die de instellingswoorden van het avondmaal uit 1 Cor. 11:23-25 inhouden. Paulus vertelt in deze eerste brief aan de Corinthiërs hoe Jezus het laatste avondmaal vierde met zijn leerlingen. Afhankelijk van de ruimte op het bord gaat het fragment soms verder tot vers 26 en in Noordwijk-Binnen zelfs tot vers 28. In de meeste gevallen gaat het om tekstborden. Alleen in de Groninger Der Aakerk en in Elburg zijn de teksten op pilaren in de kerk geschilderd. Driemaal zijn de instellingswoorden van een titel voorzien. In Rijswijk (ZH) staat bovenaan het fragment uit Corinthiërs: 'vant hoochwaardighen nachtmael onzes Heeren ende Salichmaker Jesu Christi' en in Noordwijk-Binnen: 'De instellinghe des heyligen Avent-maels i Corint. 11.23'. In Nijmegen komt het thema van de gemeenschap die de gelovigen door het avondmaal aangaan met Christus naar voren in de titel: 'want wij vele zijn een broot en een lichaem'.

Twee van de vijftien tekst(bord)en bevatten echter geen teksten uit Corinthiërs.¹⁷⁷ In Gouda hangt een bord met de weergave van het laatste Avondmaal zoals het in Marcus opgeschreven is: 'Ende als sy aten, nam Iesus broodt, ende als hy gesegent hadde, brack hy het, ende gaf het haer, ende seyde, Nemet, etet, dat is mijn lichaem. Ende nam den drinckbeker, ende gedanckt hebbende gaf haer [dien]: ende sy droncken alle uyt den selven. Ende hy seyde tot haer, Dat is mijn bloedt, het [bloedt] des nieuwen Testaments, 't welck voor vele vergoten wort. Voorwaer ick segge u, dat ick niet meer en sal drincken vande vrucht des wijnstocks, tot op dien dagh, wanneer ick de selve sal nieuw drincken in het Coninckrijcke Godts. (Mar. 14:22-25)' Het bord van Leegkerk is van een geheel andere orde. Hierop staat onder elkaar het volgende: 'Onze Vader, Ps: 23, Ps: 51, Ps:103, Ps: 116'. Dit betreffen allemaal avondmaalspsalmen. Psalm 23 wordt in Microns *Ordinancien* genoemd als psalm om de avondmaalsdienst mee af te sluiten en komt ook voor op een verlorengedaan calvinistisch avondmaalstekstretabel in het Oostfriesse Pewsum.¹⁷⁸ Psalm 103: 1-4, 8 en 10-13¹⁷⁹ is onderdeel van de avondmaalsliturgie van Petrus Dathenus.¹⁸⁰ Psalm 23 en 103 worden bovendien beide genoemd bij een beschrijving van de avondmaalsviering in de Martinikerk in Bolsward in 1580. Verschillende verzen van Psalm 23 worden zelfs op verschillende momenten tijdens de avondmaalsdienst aldaar gezongen.¹⁸¹

¹⁷⁴ Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 211 (Zondag XLV, vraag 118 en 119).

¹⁷⁵ Dathenus, *De Forme* (citaat naar Honders, 'Das Abendmahl', in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 532 en 535).

¹⁷⁶ Micron, *Christlicke Ordinancien*, 92.

¹⁷⁷ Van het tekstbord dat volgens een Utrechtse bron tegen de toren van de Utrechtse Jacobikerk hangt weet ik enkel dat het om 'de instellingswoorden van het avondmaal' gaat. Onbekend is of daarmee de woorden uit 1 Cor. 11:23-26 worden bedoeld. Dit lijkt me echter wel zeer waarschijnlijk. Zie: *Jacobikerk Utrecht* [uitg. van het Bureau Voorlichting van de gemeente Utrecht] (Utrecht 1977) 28.

¹⁷⁸ Diederichs-Gottschalk, *Die protestantischen Schriftaltäre*, 86-87.

¹⁷⁹ Zie noot 127.

¹⁸⁰ Dathenus, *De Forme* (citaat naar Honders, 'Das Abendmahl', in: I. Pahl, *Coena Domini I*, 525-535, aldaar 534).

¹⁸¹ J.J. Kalma, *Mensen in en om de Martini* (Bolsward 1980) 74-76. Ik dank dr. R. Steensma voor het wijzen op deze literatuur.

Psalm 116:12-13¹⁸² staat samen met 1 Cor. 11:26 op de kroonlijst van het koorgestoelte in Hinte, Oostfriesland. Verder werden al deze psalmen in de Groninger Martinikerk evenals het Onze Vader gezongen en gebeden tijdens avondmaalsdiensten.¹⁸³ Ook liturgiewetenschapper dr. J.R. Luth heeft aangetoond dat het om een avondmaalsbord gaat.¹⁸⁴ Op dit bord staat in plaats van de instellingswoorden van het avondmaal, de liturgie die tijdens de dienst gehanteerd wordt. Het bord hangt van oorsprong in het koor van de kerk van het nabij de stad Groningen gelegen Leegkerk.¹⁸⁵

Aanvullende Bijbelteksten op Avondmaalstekstborden

In een aantal gevallen worden de instellingswoorden aangevuld met andere Bijbelteksten. In Haarlem is 1 Cor 10:16 toegevoegd: 'De drinck-beker der danck-segginge, dien wy [danck-seggende] segenen, is die niet een gemeynschap des bloedts Christi? Het broodt dat wy breken, is dat niet een gemeynschap des lichaems Christi?' Deze tekst wordt in zowel het avondmaalsgeschrift van Dathenus, als in de ordinantiën van Micron bij het uitreiken van brood en wijn gebruikt. In het Zuid-Hollandse Rijswijk is 2 Cor. 13:5a toegevoegd: 'Ondersoect u selven of ghy in het geloove zijt.' Het zelfonderzoek was voor gereformeerden onderdeel van de avondmaalsvoorbereiding. Op het tekstbord in Noordwijk-Binnen is Joh. 6:35 toegevoegd: 'Ende Iesus seyde tot haer, Ick ben het broodt des levens: die tot my komt, en sal geensins hongeren, ende die in my gelooft, en sal nimmermeer dorsten.' Met deze tekst wordt gewezen op de voedende werking van het avondmaal op geestelijk niveau. Christus is het brood des leven, waardoor de gelovigen geen honger en dorst meer zullen hebben. Bij het avondmaal nemen ze dit brood tot zich en worden ze, indien zij beschikken over het geestelijke leven, op geestelijk niveau gevoed. Op de kolomschilderingen in het koor van de Groningse Der Aa-kerk is enkel vers 26 van 1 Cor. 11 opgenomen. Erboven staat een evangelietekst waarin Jezus het Pesachmaal viert met zijn leerlingen: 'Ende als sy aten, nam Iesus het broodt, ende gesegent hebbende brack hy het, ende gaf het den discipelen, ende seyde, Nemet, etet, dat is mijn lichaam. Ende hy nam den drinck-beker, ende gedanckt hebbende gaf haer [dien], seggende, Drinckt alle daer uyt. Want dat is mijn bloedt, het [bloedt] des Nieuwen Testaments, 'twelck voor vele vergoten wort, tot vergevinge der sonden. Mat. 26:26-28'. Ook is Joh. 6:63 toegevoegd op de kolombeschildering: 'De Geest is't die levendigh maeckt: het vleesch en is niet nut. De woorden die ick tot u spreke zijn geest ende zijn leven.'

2.2.6 Het verband tussen de tekstborden en de avondmaalsviering

Naast hun catechetische functie voor de kerkgemeenschap, stonden de geloof/gebed/gebodsteksten op verschillende manieren ten dienste van de avondmaalsviering. Ten eerste waren de geloof/gebed/gebodsteksten een toets voor elke gelovige. Wanneer ze zich hielden aan de Tien Geboden, het algemene christelijke geloof getuigden en zich tot God richtten met de woorden van het Onze Vader, was het voor hen mogelijk om toegelaten te worden tot het avondmaal. Ten tweede was het voor gelovigen een instrument om te laten zien dat ze het avondmaal waard waren. De redenen om niet toegelaten te worden tot het avondmaal waren aantoonbaar. Iemand was bijvoorbeeld voor het huwelijk zwanger geraakt of liep elke week dronken over straat. Maar de redenen om wel toegelaten te worden waren intrinsiek en niet zichtbaar. Men moest oprecht in God geloven, zijn geweten toetsen en zijn

¹⁸² 12 Wat sal ick den HEERE vergelden [voor] alle sijne weldaden aen my [bewesen]?

13 Ick sal den beker der verlossingen opnemen, ende den Name des HEEREN aenroepen.

¹⁸³ Van der Veen, 'Het koor van de Martinikerk', 25.

¹⁸⁴ J.R. Luth, 'Een bijzonder psalmbord in de kerk van Leegkerk', *Groninger Kerken* 6 (1989) 85-87.

¹⁸⁵ W.J. Berghuis, 'De N.H. Kerk te Leegkerk', *Publicatiemap Stichting Oude Groninger Kerken II* (1974) 5-18, aldaar 16.

zonden overdenken. Door de geloof/gebed/gebodsteksten werden deze intrinsieke redenen aantoonbaar. Iemand volgde de Tien Geboden, iemand had de geloofbelijdenis in de vorm van de twaalf geloofsartikelen opgezegd en iemand bad het juiste gebed tot God. Zo werd hun avondmaalswaardigheid openbaar en konden ze laten zien, en de ouderlingen konden het op hun beurt zien, dat iemand waardig was om tot het avondmaal te worden toegelaten. Ten derde golden de teksten als een vermaning voor de gelovige. De borden hingen het hele jaar in de kerk. Zo werden voortdurend herinnerd aan het belang van het leiden van een zo goed mogelijk. Alleen dan konden ze samen met andere Ware Kerkleden in de avondmaalsviering tot een verlossing van zonden komen en delen in de gemeenschap van Christus.

2.2.6.1 Plaatsing van de tekstborden (geloof/gebed/gebod- en avondmaalstekstborden) op de koorhekken

De tekstborden en muurschilderingen worden meerdere malen terugvonden op, in of rond koorhekken. 23 van de hierboven beschreven borden bevinden zich op of in een koorhek. Nog eens vijftien tekst(bord)en staan zodanig in de nabijheid van een koorhek of aanverwante afscheiding dat een verband ermee aan te tonen is. Hierbij moeten we in ogenschouw nemen dat het waarschijnlijk is dat in de loop van de tijd veel tekstborden verplaatst zijn. Dit is namelijk mogelijk zonder de monumentaliteit van het koorhek geweld aan te doen. Het tiengebodenbord in Leiden is bijvoorbeeld het grootste deel van de twintigste eeuw van het koorhek verwijderd geweest maar in 1985 weer herplaatst. Hieronder zal ik de met het koorhek verband houdende tekst(bord)en per soort behandelen.

Het komt twaalf maal voor dat een tiengebodenbord op of in het koorhek is of was geplaatst. Dit is het geval in Leiden, Haarlem, Edam, Weesp, Geervliet, Zwolle, Rotterdam (koorhek staat sinds 1715 in Moerkapelle), Kimswerd, Bleiswijk, Noordwijk-Binnen, Nisse en Rijswijk (Gld.). Van de koorhekken in Haarlem en Moerkapelle zijn de tiengebodenborden verloren gegaan. Dankzij schilderijen uit de zeventiende eeuw weten we echter dat deze toen op de koorhekken hebben gestaan. Pieter Janszoon Saenredam heeft op zijn schilderij van het interieur van de Sint-Bavokerk uit 1636 midden op het voorreformatorische koorhek een groot tekstbord afgebeeld, dat in de hoogte bijna net zo groot is als het hek zelf.¹⁸⁶ Dit tekstbord is ook te zien op een schilderij van Gerrit Berckheyde uit 1673.¹⁸⁷ Mia Mochizuki gaat ervan uit dat dit een tiengebodenbord was. Tevens acht zij het waarschijnlijk dat aan de koorzijde de teksten van de twaalf geloofsartikelen en het Onzevadergebed hebben gestaan.¹⁸⁸ De huidige bekroning dateert van 1877.¹⁸⁹ Anthonie de Lorme heeft in 1669 een schilderij gemaakt van het interieur van de Laurenskerk in Rotterdam.¹⁹⁰ Op het koorhek is een reusachtig tekstbord afgebeeld met Romeinse cijfers boven kleine stukjes tekst. De telling houdt op bij het getal tien (X). De teksten staan in twee vakken geschreven die net als alle tiengebodenborden de vormen van de stenen tafelen hebben.¹⁹¹ In het Gelderse Rijswijk is het koorhek verwijderd, maar zijn de tekstborden nog aanwezig in het interieur van de dorpskerk. Het tekstbord staat op de preekstoel die naar de koorgrens is verhuisd.¹⁹² Aan de schipzijde is deze beschilderd met de Tien Geboden en een afbeelding van Mozes en Aaron.

¹⁸⁶ Afbeelding te zien in Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 250.

¹⁸⁷ Afbeelding te zien in *ibidem*, 142.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 250-251. Zie ook noot 1 van hetzelfde werk op pagina 302.

¹⁸⁹ Stenvert e.a., *Noord-Holland*, 314.

¹⁹⁰ Schilderij is momenteel te bezichtigen in het Boymans van Beuningen Museum in Rotterdam. Een afbeelding van het schilderij staat in Van Swigchem, *Een huis*, 62.

¹⁹¹ Ook Mochizuki concludeert dat het om een tiengebodenbord gaat die op het koorhek van de Rotterdamse St. Laurenskerk staat, zie *The Netherlandish Image*, 261.

¹⁹² Vriendelijke mededeling van dr. R. Steensma.

In nog eens zes gevallen is er een verband tussen het tiengebodenbord en het koorhek aan te tonen. Op een schilderij van Pieter Saenredam hangt een tekstbord tegen een oostelijke vieringpijler aan de zuidkant van de Jacobikerk in Utrecht. Deze pijler staat vlak voor het koorhek en is gericht op mensen die het koor binnengaan. In de contouren van het bord is de vorm van twee stenen tafelen te herkennen. Het gaat dus om een tiengebodenbord. Heden ten dage bevindt zich nog steeds een tiengebodenbord in de Jacobikerk. Dit bord heeft net als het bord op het schilderij geen bekroning, maar bestaat enkel uit een eenvoudige lijst met tekst en vormen van de stenen tafelen. Dit bord stamt uit de zeventiende eeuw, evenals het schilderij van Saenredam (1636). Waarschijnlijk heeft dit tiengebodenbord oorspronkelijk dus vlak voor het koorhek gehangen, zodat mensen die het koor binnengingen de tekst in zich op konden nemen. In Breda hebben oorspronkelijk aan de oostelijke vieringpijlers aan de weerszijden van het koorhek twee tekstborden uit 1669 gehangen. De borden hangen tegenwoordig aan de westmuur van de transepten.¹⁹³ Op het ene bord staan de Tien Geboden met een op de wet gerichte tekst uit Deuteronomium. In Maassluis is het houten schot met de tien geboden naar het koorhek gericht. Het schot is niet te lezen voor de mensen in de kerkdienst, aangezien de stoelen en banken naar de preekstoel en met de rug naar het schot zijn gericht en er een pilaar aan de kant waar de kerkdienst gehouden wordt het zicht ontnemt. In Groningen staan in de Der Aa-kerk de gebodsteksten op de koorkolommen. Het zicht op het koor wordt ontnomen door een groot herengestoelte. De tekst op de kolommen is dus ook slecht te zien. Alleen voor de mensen in het koor is deze zichtbaar. Voor Krimpen aan de Lek geldt dat het tiengebodenbord ook terzijde van het koorhek heeft gehangen. Deze was wel voor de hele gemeente zichtbaar, aangezien de preekstoel voor het koorhek stond en de stoelen en banken dus op zowel het koorhek als de preekstoel gericht stonden. Toch is er wel een verband vanwege de nabijheid van het koorhek. In Gouda zijn in 1573 de Tien Geboden op de halfzuilen ter weerszijden van het koorhek geschilderd: de eerste vier Geboden op de noordelijke zuil en de overige zes Geboden op de zuidelijke zuil.¹⁹⁴

In Weesp, Bleiswijk, Maassluis en Noordwijk-Binnen is in of op het koorhek een credobord geplaatst. In alle vier de gevallen zijn de borden onderdeel van het geloof/gebed/gebodsenemble. In Bleiswijk en Noordwijk-Binnen staat een dergelijk ensemble op het koorhek. In Weesp is het in de openingen van het hek verwerkt. Voor Maassluis geldt ook dat het bord op het koorhek staat, maar de teksten van de Tien Geboden en het Onze Vader staan op de schotten die op het koorhek gericht zijn en tussen de vieringpijlers en de schuine wanden aan noord- en zuidzijde van de kruisvormige kerk hangen. In alle gevallen staat de tekst aan de schipzijde. In nog eens vier gevallen is een verband aan te tonen tussen het credobord en het koorhek. In Breda geldt dat het andere bord dat oorspronkelijk aan de oostelijke vieringspijler ter zijde van het koorhek gehangen heeft, het credobord betreft. In de Der Aakerk van Groningen staat op een andere koorkolom de tekst van de twaalf geloofsartikelen. In Krimpen aan de Lek hangt het Credobord ook naast het koorhek. In Geervliet staat het bord boven de afsluiting van de noorderzijbeuk ter hoogte van de koorgrens, waar boven het koorhek het tiengebodenbord is geplaatst. Het credobord maakt er deel uit van een geloof/gebed/gebodsenemble. Het Onzeverdorbord staat namelijk boven op de afsluiting van de zuiderzijbeuk, eveneens ter hoogte van de koorgrens.

Driemaal staat de tekst van het Onzeverdorbord op een bord dat op of in het koorhek is geplaatst. In Bleiswijk en Noordwijk-Binnen maakt het bord deel uit van een geloof/gebed/gebodsenemble. In het koorhek van Zwolle is naast het Onzeverdorbord een tiengebodenbord in het koorhek verwerkt. In twee gevallen is het verband aan te tonen tussen het Onzeverdorbord en het koorhek. Voor Geervliet is dat hierboven reeds aangegeven. In Maassluis hangt het koorschot met het Onzeverdorbord tussen de

¹⁹³ Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 418.

¹⁹⁴ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 264.

zuidoostelijke vieringspijler en de muur die de oostelijke arm met de zuidelijke verbindt. Voor de mensen in de ruimte waar de kerkdienst gehouden wordt, is dit schot slecht te zien. Zij die naar het koorhek lopen, kunnen onderweg de tekst echter wel bekijken.

In vier gevallen staat er een avondmaalstekstbord op het koorhek of is dat zo geweest. In Maassluis staat deze tekst op de achterkant van het credobord op het koorhek. In Noordwijk-Binnen staat de tekst aan de achterkant van het tiengebodenbord dat het grootste bord is en tevens in het midden van het geloof/gebed/gebodsbordenensemble staat. In Rijswijk (Gld.) staat de tekst ook op de achterkant van het tiengebodenbord, net als in Leiden. In alle gevallen staat de tekst dus aan de koorzijde van de geloof- en gebodsborden op het koorhek. In Haarlem, Elburg en de Groningse Der Aakerk is een verband aan te tonen tussen de teksten en het koorhek vanwege de nabijheid van beide interieurelementen. In Haarlem is in de Sint-Bavokerk het avondmaalsbord in de kooromgang verwerkt. De avondmaalstekst staat aan de binnenkant, dus aan de koorzijde van het bord. Het koorhek sluit het koor af en maakt het tot een aparte ruimte, waarbinnen de tekst van het avondmaalsbord te lezen is. Voor de Der Aakerk geldt dit ook, zij het dat het koor volledig is afgesloten door een herengalerijgestoelte. De avondmaalstekst is enkel in het koor te lezen. In Elburg is het koorhek in 1808 één travee naar het oosten opgeschoven. Op de vieringspijler die aan de zuidkant naast de oorspronkelijke locatie van het koorhek staat, is 1 Cor. 11: 23-26 geschilderd.

2.2.6.2 Het verschil tussen de plaatsing van geloof/gebed/gebodsborden en de avondmaalstekstborden

Uit de bovenstaande paragraaf is gebleken dat avondmaalsteksten aan de koorzijde van de borden zijn opgeschreven, terwijl geloof/gebed/gebodsteksten te lezen zijn voor mensen die zich buiten het koor bevinden. Dit valt in het licht van de avondmaalsviering in het koor te verklaren. Voordat gelovigen het koor binnentraden, konden zij de geloof/gebed/gebodsteksten zien. De teksten verwoordden de voorwaarden voor het deelnemen aan de avondmaalsviering. Indien de gelovige aan deze voorwaarden voldeed, kon hij doorlopen en het koor via het koorhek betreden. Een ander kon zich voor de koorgrens nog onttrekken aan de viering. De tekstborden markeerden samen met het koorhek de entree en maakten duidelijk waarop het verschil tussen deelname en uitsluiting ervan berustte. Eenmaal in het koor gekomen, waren de avondmaalsteksten relevant. Daar vond immers de avondmaalsviering plaats. Omdat men met het ingaan van het koor al had bevestigd de geloof/gebed/gebodsteksten voldoende na te leven, waren deze teksten in het koor minder relevant. Uiteraard volgden nog meerdere vermaningen tijdens de avondmaalsdienst - dat kon immers niet vaak genoeg te berde worden gebracht - maar door de aanwezigheid van de gelovige in het koor had hij in ieder geval op fysieke wijze bevestigd avondmaalswaardig te zijn en dus de geloof/gebed/gebodsteksten na te leven.

Conclusie van het hoofdstuk

De Nederduits gereformeerden gingen uit van een onderscheid tussen mensen: uitverkorenen en verdoemden. Deze tweedeling kwam tot uiting in hun avondmaalsopvatting. Enkel de uitverkorenen werden toegelaten tot het avondmaal. Zij die zich echter tegoed hadden gedaan aan verderfelijke zaken, werd de toegang tot het avondmaal ontzegd. Deze kerkelijke tucht werd ingezet opdat iemand zijn leven zou beteren. Een verdoemde zou hiertoe niet in staat zijn en nooit kunnen deelnemen aan het avondmaal. De groep die ter avondmaal ging, was een gemeenschap van uitverkoren christenen die, ondanks hun verdorven aard, een zo zuiver mogelijk leven trachten te leiden. Zij hadden kennis genomen van hun zonden en berouw hierover getoond. Zij lieten de bereidheid zien dat ze, ondanks hun zondige aard, hun leven wilden wijden aan God. Het avondmaal was de climax van het Nederduits gereformeerde

geloofsleven. Daar kwamen de Ware Kerkleden van de gemeente van Christus samen om zich te laten voeden door het geestelijke voedsel dat Christus hun had geschonken en om God van dichtbij te kunnen ervaren.

De geloof/gebed/gebodsteksten, evenals de avondmaalsteksten werden op borden geschreven die in ieder geval 23 maal op koorhekken werden geplaatst. Waarschijnlijk zijn dit er veel meer geweest, maar zijn ze in de loop van de tijd van de koorhekken afgehaald. In vijftien gevallen is vanwege nabije plaatsing van de borden en teksten bij een koorhek een verwantschap aan te tonen met het koorhek. Ze waren doorgaans rijkelijk versierd met vleugelstukken en bekroningen, en ook kwamen afbeelding op de borden voor. De meeste tekstborden dateren uit de zeventiende eeuw. Dit gold ook voor de postreformatorische koorhekken. Waarschijnlijk hebben we met de aanschaf van tekstborden en koorhekken met een trend te maken die zich met name in de zeventiende eeuw manifesteerde.

De geloof/gebed/gebodsteksten hadden een functie bij de avondmaalsviering. Door de Tien Geboden werden gelovigen bewust van hun zonden om de grootheid van Gods genade te beseffen. Zonder geloof was het niet mogelijk om tot verlossing van zonden te komen. En zonder gebed kon een gelovige geen genade ontvangen en kon de Heilige Geest niet tot hem komen. De teksten toetsten bovendien de gereformeerden op hun goede intenties, ze waren een instrument voor de gelovigen om te laten zien dat ze het avondmaal waard waren en ze herinnerden hen het hele jaar aan het belang van het avondmaal voor het Ware christelijke leven. Op het koorhek hadden de borden de functie om mensen tot op het laatste moment te vermanen. Ze waarschuwden de gelovigen dat dit de voorwaarden waren voor een zuivere deelneming aan het avondmaal. Zou de gelovige het koor binnengaan zonder aan deze voorwaarden te voldoen, dan zou hij zich een oordeel eten en zichzelf nog meer naar de verdoemenis helpen.

Hoofdstuk 3 Avondmaalskoren in Nederland

In de vorige hoofdstukken heb ik aandacht besteed aan de koorhekken in Nederland en aan de avondmaalsopvattingen van de Nederduits gereformeerden zoals deze blijken uit avondmaalsliturgieën en uit geloof/gebed/gebodstekst(bord)en. Daar waar het koor wordt gebruikt voor de viering van het avondmaal, komen de functie van het koorhek als afscheidend element en de avondmaalsopvatting, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen avondmaalswaardigen en -onwaardigen, samen. Daarom wordt in dit hoofdstuk onderzocht waar het koor bestemd is of is geweest voor de viering van het avondmaal en hoe het koor hiervoor werd aangepast. Deze koren duid ik aan met de term ‘avondmaalskoren’. Daarnaast wil ik de aandacht richten op koren in Oostfrieze gereformeerde kerken, omdat de overeenkomsten met Nederlandse koren opvallend zijn en de situatie aldaar mogelijk van invloed is geweest op de inrichting van Nederduits gereformeerde kerken. In de laatste paragraaf zal ik met een tweetal voorbeeldsituaties weergeven hoe het afgescheiden koor als avondmaalsruimte werd gebruikt. Daaruit zal ook de liturgische functie van het koorhek blijken.

Van een aantal koren is bekend dat ze na de Reformatie de locatie werden waar het avondmaal gevierd werd. Met het woord ‘bekend’ bedoel ik dat kerkhistorici hebben bevestigd dat in het koor het avondmaal na de Reformatie werd gevierd. Van een aantal andere koren valt op grond van eigen onderzoek te reconstrueren dat het koor voor de avondmaalsviering werd gebruikt. Daarom is er bij de eerste twee paragrafen sprake van een verschil tussen ‘bekende koren’ (paragraaf 3.1) en ‘te reconstrueren koren’ (paragraaf 3.2). Eerst wil ik echter de aandacht richten op een aantal avondmaalsontwikkelingen ten opzichte van het gebruik van het koor in de Nederduits Gereformeerde Kerk.

Bij de synode van Dordrecht in 1574 worden gemeenten aangespoord het avondmaal elke twee maanden te houden.¹⁹⁵ Dit wordt door latere synoden bevestigd, ook door die van Dordrecht in 1618 en 1619. Schotel zegt echter dat niet iedere gemeente hieraan wilde voldoen.¹⁹⁶ Het feit dat de besluiten herhaald worden, geeft aan dat het nodig was de gemeenten er opnieuw op te wijzen en dat niet elke gemeente het synodebesluit volgde. Volgens Schotel was er weinig eenstemmigheid onder gemeenten. Sommigen hielden zes keer per jaar het avondmaal, anderen slechts eenmaal en er zullen ook gemeenten zijn geweest die zich wel aan het synodebesluit hielden. De bovenstaande synode in 1574 was eveneens voor een staande viering van het avondmaal. Dat is het opstaan van de plek om naar de voorganger te lopen die het brood en de wijn vanaf een tafel aan de communicanten uitreikte en weer terug te keren naar de eigen plek. De zittende viering wordt geaccepteerd, maar de synode wilde benadrukken dat dit middelmatig was en dat de staande uitvoering beter was.¹⁹⁷

In de achttiende eeuw wordt dit teruggedraaid en is de zittende communie bijna overal gangbaar geworden. Men verlangde dat het avondmaal meer de gedaante kreeg van een maaltijd.¹⁹⁸ De gaande en staande avondmaalsviering had in de achttiende eeuw kennelijk aan populariteit ingeboet. Voor de nieuwe wijze van avondmaalsvieren werd in de stad-Groningse Der Aa-kerk en Martinikerk de avondmaalsviering van het koor verplaatst naar het schip. In het koor was geen ruimte voor de lange

¹⁹⁵ J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, tweede deel Noord-Holland 1618-1620 - Zuid-Holland 1574-1592 (Groningen 1893) 137.

¹⁹⁶ Schotel, *De Openbare Eeredienst*, 363. Overigens zegt hij dat de nationale synode van 1578 dit het eerst had besloten. Dat is niet waar, zie noot 195 van deze scriptie.

¹⁹⁷ Reitsma en Van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, 137.

¹⁹⁸ W.F. Dankbaar, *Communiegebruiken in de eeuw der Reformatie* (2^e druk; Groningen 1987) 81.

tafels waar de communicanten aangingen.¹⁹⁹ Steensma wijst op de verplaatsing van de avondmaalsviering van het koor naar het schip in stadskerken: 'Zij (Haarlem, Monnickendam en Amsterdam, AB) maken duidelijk dat in verscheidene stadskerken het koor na de Reformatie werd bestemd voor de viering van het avondmaal en daartoe dikwijls ingericht met vaste tafels en banken. (...) In verschillende gevallen werd de viering naderhand wegens ruimtegebrek naar het schip verplaatst.'²⁰⁰ In de Martinikerk in Groningen verloren de avondmaalstafel, banken en tekstborden die speciaal voor het avondmaal in het koor van de Martinikerk stonden en hingen, hun functie in het koor en werden op den duur weggehaald.²⁰¹

Bij de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1817 werden gemeenten aangespoord de avondmaalstafels zoveel mogelijk in het schip van de kerk te plaatsen, zodat iedereen kon zien en horen wat er gedaan en gesproken wordt. Daarbij werd ook benadrukt dat de zittende viering het meest overeenkomt met het beeld van een maaltijd.²⁰² Hieruit blijkt dat avondmaalstafels op plekken in de kerk hebben gestaan waar niet iedereen de viering kon horen en zien. Hoogstwaarschijnlijk was dat het koor. In deze synode-uitspraak wordt de zittende avondmaalsviering aanbevolen, maar niet als een (nieuw) besluit gebracht. De zittende viering was al gangbaar, maar werd kennelijk nog niet door elke gemeente uitgevoerd. Mogelijk wordt hier terloops de schoonheid van de zittende viering beschreven om die gemeenten die het avondmaal nog staande vierten over te halen. In de achttiende en negentiende eeuw is om deze redenen de inrichting van veel koren die voor de avondmaalsviering werden gebruikt, zeer waarschijnlijk opgeruimd, waardoor we tegenwoordig niet meer kunnen zien of het koor gebruikt is geweest voor de avondmaalsviering.

Een andere reden voor het afschaffen van de avondmaalsviering in het koor en/of het verwijderen of verplaatsen van het koorhek, is gelegen in de twintigste eeuw. In Heinenoord en Nigtevecht werd het als bezwaarlijk gezien dat de viering van het avondmaal in een afgescheiden ruimte plaatsvond. Het avondmaal behoorde te midden van de gemeente plaats te vinden en dat was niet in het koor. Het hek belemmerde het zicht op het avondmaal teveel en men vond het ongepast dat de groep avondmaalsgangers werd afgescheiden van de rest van de gemeente.²⁰³ Ook deze gevoelens hebben ervoor gezorgd dat de avondmaalsviering in een afgescheiden koor ongewenst was en dat avondmaalskoren werden opgeruimd. De hierboven beschreven ontwikkelingen moeten we in ogenschouw nemen bij het bestuderen van het aantal afgescheiden koren waarvan bekend is dat er na de Reformatie het avondmaal werd gevierd.

3.1 Bekende avondmaalskoren

Van een aantal afgescheiden kerkkoren in Nederland is bekend dat ze vanaf de Reformatie de plek waren waar het avondmaal werd gevierd in de Nederduits gereformeerde gemeenten. Voor de koren van sommige stadskerken gold dat de ruimten zich hiertoe leenden vanwege de aanwezigheid van koorbanken. Hierop konden de avondmaalsgangers plaatsnemen terwijl ze luisterden naar de vermaningen en gebeden van de viering alvorens het avondmaal werd uitgereikt. In Breda zijn bijvoorbeeld de koorbanken blijven staan, nadat tijdens de Beeldenstorm de knoppen en figuren waren

¹⁹⁹ Van der Veen, 'Het koor van de Martinikerk', 26.

²⁰⁰ Steensma, 'plaats van de avondmaalsviering', 180-181.

²⁰¹ Van der Veen, 'Het koor van de Martinikerk', 27.

²⁰² H.J. Honders, *De Algemene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in 1817 over de openbare eredienst* (Wageningen 1950) 99.

²⁰³ Voor de voorbeelden van Nigtevecht en Heinenoord zie Steensma, *Opdat de ruimten*, 164 en 194. Deze kunnen met andere voorbeelden uit Steensma's boek worden aangevuld, zoals Holwierde: *Ibidem*, 65 en 68.

verwijderd of toegetakeld.²⁰⁴ Ook in de St. Bavo van Haarlem en de Oude kerk van Amsterdam staan koorbanken in het koor. Op de plek van het oude hoogaltaar kwam een tafel te staan vanwaar de voorganger het avondmaal uitreikte. De preekstoel die na de Reformatie in het koor was geplaatst, kwam van pas bij het uitspreken van de vermaningen en gebeden.²⁰⁵ In dorpskerken stonden dergelijke koorbanken niet. We zullen zien dat sommige Zuid-Hollandse dorpskerken hiervoor een eigen oplossing vonden. Vanwege dit onderzoek schenk ik alleen aandacht aan die avondmaalskoren die worden afgesloten met een koorhek (of een herenbank of laag hek in de Groningse gevallen).²⁰⁶ Omdat de provincie Groningen zeer veel avondmaalskoren bezit en hiermee ver boven de andere provincies uitsteekt, zal ik eerst de Groningse situatie bespreken. Vervolgens zal ik andere bekende avondmaalskoren bespreken, waarvan zal blijken dat ik deze alleen in Holland en dan met name in Zuid-Holland heb gevonden.

3.1.1 Groningse avondmaalskoren

De meeste avondmaalskoren buiten de provincie Groningen worden niet meer gebruikt voor het avondmaal. In Groningen is dat echter niet zo. Er zijn in de twintigste eeuw een negental avondmaalskoren opgeruimd,²⁰⁷ maar 26 andere koren²⁰⁸ waren ten tijde van Steensma's onderzoek naar het gebruik van hervormde kerken in Groningen in 1974 nog in gebruik als avondmaalskoor. In deze avondmaalskoren staan vaste opstellingen van banken en avondmaalstafels, die het gehele jaar in de kerk blijven staan en speciaal voor de avondmaalsvieringen zijn geplaatst. Op enkele uitzonderingen na komt dit fenomeen nergens anders in Nederland nog voor, laat staan in zulke groten getale.²⁰⁹ Hieronder zal ik toelichten om welke avondmaalskoren het gaat en hoeveel avondmaalskoren van deze groep worden afgescheiden door een koorhek, herenbank, laag hek of andersoortige koorafscheiding.

3.1 Avondmaalsopstelling in het afgescheiden koor van de Jacobuskerk te Uithuizen. Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed

Naast de 26 genoemde kerkkoren die gebruikt worden voor het avondmaal, is van negen kerken bekend dat de vaste avondmaalsopstelling in het koor in de twintigste eeuw is opgeruimd. Dit is gebeurd in Eenrum, Holwierde, Kantens, Leens, Loppersum, Ten Boer, Ter Apel, Tjamsweer en Zuidbroek.²¹⁰ In de stad-Groningse Der Aa-kerk en Martinikerk is dit reeds in 1771 gebeurd. Men ging toen over van een gaande en staande op een zittende avondmaalsviering. Hierop werd besloten lange losse tafels in het schip te zetten, zodat men daar aan tafel kon zitten.²¹¹ De avondmaalstafel, banken en tekstborden die speciaal

²⁰⁴ Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 133.

²⁰⁵ De preekstoel staat niet op de plattegrond van de St. Bavo toen deze nog katholiek was. Vergelijk afbeeldingen I.3 (hoofdletter I) en 1.7 (cijfer 1) in Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 4 en 30.

²⁰⁶ Het avondmaalskoor van Kollum blijft daarom bijvoorbeeld onbesproken.

²⁰⁷ R. Steensma, *Het gebruik van de hervormde kerken in Groningen* (Groningen 1974) 40.

²⁰⁸ Voor een overzicht zie *Ibidem*, 39. In de lijst worden 25 kerken genoemd. De stad-Groningse Oosterkerk is echter geen monumentale kerk en is daarom voor mijn onderzoek te jong. In het schema worden de kerken van Zuidhorn en Westereyden niet meegerekend omdat de koren naast de viering van het avondmaal ook gebruikt werden als consistorie, zie pagina 40. Voor dit onderzoek worden deze echter wel meegerekend.

²⁰⁹ Steensma, 'De viering van het avondmaal in Groninger kerken', 107.

²¹⁰ Steensma, *Het gebruik*, 40. Voor Ter Apel zie pagina 44.

²¹¹ Dankbaar, *Communiegebruiken*, 81.

voor het avondmaal in het koor van de Martinikerk stonden en hingen waren niet meer nodig in het koor.²¹² In de Der Aakerk zal een soortgelijk ensemble in het koor hebben gestaan. De muurschilderingen op de koorkolommen zijn nog wel aanwezig. Van de provincie Groningen is dus bekend dat in totaal in 37 kerken het avondmaal in het koor heeft plaatsgevonden. Dit zijn echter niet allemaal afgescheiden koren.

Van de 37 Groningse avondmaalskoren, is van 25 kerken bekend dat een koorafscheiding het avondmaalskoor van het schip scheidde. Bij deze koorafscheidingen gaat het niet alleen om koorhekken en aanverwante typen, maar ook om glaswanden met hout of ander materiaal die van latere tijd dateren, zoals in Tjamsweer en Zeerijp het geval is, en doksalen, zoals in Holwierde en Ter Apel. Alleen de koorafscheidingen van de Martinikerk²¹³ en Loppersum²¹⁴ zijn niet meer aanwezig. Van dit aantal van 25 gaat het in vier gevallen om koorhekken (stad-Groningse Martinikerk, Westeremden, Huizinge en Oosterwiltwerd), in negen gevallen om herenbanken (stad-Groningse Der Aakerk, Middelstum, Noordbroek, Tinallinge, Uithuizen, Uithuizermeeden, Warffum, Zandweer en Zuidbroek) en in vier gevallen om lage hekken (Noordwolde, Eenrum, Kantens en Leens). In drie gevallen gaat het om een doksaal (Holwierde, Krewerd en Ter Apel) en in de overige vijf gevallen om andere koorafscheidingen (Loppersum, Ten Boer, Tjamsweer, Zeerijp en Zuidhorn). Terwijl in de rest van Nederland slechts van veertien afgescheiden koren bekend is dat er het avondmaal werd gevierd (zie volgende paragraaf), is dat in Groningen 25 maal het geval.

3.1.2 Hollandse avondmaalskoren

In totaal zijn mij buiten de 25 Groningse afgescheiden avondmaalskoren veertien andere afgescheiden koren bekend in Nederland die bestemd waren voor het avondmaal. Van deze koren staat in de literatuur beschreven dat ze na de Reformatie de locatie waren waar het avondmaal werd gevierd. De bekende afgescheiden niet-Groningse avondmaalskoren bevinden zich alle in Holland. In Zuid-Holland betreft het Den Haag (Grote- of St. Jacobskerk), Gouda (Janskerk), Leiden (Pieterskerk), Dordrecht (Grote Kerk), Rotterdam (Laurenskerk), Bodegraven (St. Galluskerk), Maassluis (Grote Kerk), Moerkapelle, Noordwijk-Binnen (Grote- of St. Jeroenskerk), Hazerswoude-Dorp (Michaëlskerk) en Rijswijk (Oude Kerk). In Noord-Holland gaat het om Amsterdam (Oude Kerk), Haarlem (St. Bavo) en Monnickendam (Grote Kerk). De meeste van deze avondmaalskoren functioneren niet meer als zodanig.²¹⁵ In deze paragraaf zal ik de avondmaalskoren en hun afscheidingen bespreken.

Steensma stelt in zijn artikel 'De plaats van de avondmaalsviering in monumentale hervormde kerken'²¹⁶ dat het avondmaal in de koren van de Haarlemse St. Bavo, de Amsterdamse Oude Kerk en de Grote Kerk van Monnickendam en Gouda gevierd werd.²¹⁷ Van Maassluis was al bekend dat in de oostelijke arm van de kruiskerk het avondmaal gevierd werd; ook dit wordt bij Steensma vermeld.²¹⁸ Dit geldt eveneens voor Noordwijk-Binnen.²¹⁹ In *Opdat de ruimten meevieren* maakt Steensma melding van

²¹² Van der Veen, 'Het koor van de Martinikerk', 27.

²¹³ Een koorhek uit ± 1665 is verwijderd in 1836 en vervangen door een koorwand. Zie Van der Veen, 'Het koor van de Martinikerk', 20-21.

²¹⁴ Een wand van glas en hout uit 1832 is bij de restauratie van 1953-'59 verwijderd. Voor 1832 werd de koorgrens geaccentueerd door drie banken. Zie Steensma, *Opdat de ruimten*, 89-90.

²¹⁵ In 1998 gaf Steensma over het koor in Monnickendam en de Oude kerk van Amsterdam aan dat het tot op heden deze functie behouden had. Zie Steensma, 'plaats van de avondmaalsviering', 180.

²¹⁶ *Ibidem*, 173-196.

²¹⁷ *Ibidem*, 179-180. Hij stelt eveneens dat deze steden met meerdere voorbeelden aangevuld kunnen worden.

²¹⁸ *Ibidem*, 185.

²¹⁹ Steensma, 'De viering van het avondmaal', 107.

het gebruik van het koor voor de avondmaalsviering in Bodegraven voor 1864.²²⁰ Over zowel Moerkapelle als Hazerswoude-Dorp geeft W.J. Berghuis aan dat de kerk oorspronkelijk door het koorhek verdeeld werd in twee ruimtes: de avondmaalsruimte en de preekruimte in het schip.²²¹ Dit was vanaf de Reformatie tot 1920 ook het geval in Rijswijk.²²² Van Swigchem meldt dat in de Laurenskerk te Rotterdam tot 1658 de avondmaalsviering in het koor plaatsvond. Daarna verplaatste deze naar het schip.²²³ Ook voor Dordrecht gold dat de avondmaalsviering in de zeventiende eeuw verplaatste van het koor naar het schip. Na de Reformatie vond deze echter plaats op het hoogkoor. Hiervoor werd in 1577 verzocht om een grote tafel. Op 21 maart 1574 bevond Prins Willem van Oranje zich onder de avondmaalsgangers.²²⁴ In het koor van de Grote Kerk in Den Haag was het in ieder geval in het laatste kwart van de achttiende eeuw de gewoonte dat mannen in het koor aan het avondmaal gingen en vrouwen voor het koorhek in het schip.²²⁵ In Leiden werd vlak na de Reformatie in twee kerken het avondmaal in het schip gevierd, namelijk in de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de St. Pancraskerk, maar in de Pieterskerk gingen de gelovigen in het koor achter het koorhek ter avondmaal.²²⁶ De dorpskerk van Rijswijk en de stadskerk van Haarlem zou ik nader willen behandelen om een beeld te geven hoe de koren werden ingericht in dienst van de avondmaalsviering.

In het Zuid-Hollandse Rijswijk wordt het koor afgescheiden door een koorhek uit 1668. Tot 1920 stond in dit koor een avondmaalsensemble van een langs de koormuren lopende lambrisering met muurbanken, in u-vorm opgestelde tafels en banken die aan de binnenkant van de u stonden. De tafels en binnenbank(en) zullen van latere datum zijn geweest, maar de lambrisering met muurbanken dateert waarschijnlijk van 1645. Een fragment van deze banken is bewaard gebleven in de noordelijke kapel en draagt dit jaartal.²²⁷ Een dergelijke lambrisering is nog steeds aanwezig in de kerken van Maassluis,

3.2 Situatie voor 1920 in de Oude Kerk te Rijswijk met een avondmaalsopstelling in het koor. Foto: *Langs de oude Zuid-Hollandse Kerken. Kuststrook en Rijnland*.

²²⁰ Steensma, *Opdat de ruimten*, 187.

²²¹ Berghuis, *Kuststrook en Rijnland*, 22 en 23.

²²² Ibidem, 96.

²²³ Van Swigchem, *Een huis*, 63. Zie afbeelding 2.

²²⁴ T.W. Jensma en A. Molendijk, *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht* (Zwolle 1987) 73.

²²⁵ A. van der Weel, *Haagse hervormde kerken en kapellen* (Amsterdam 1975) 16-17.

²²⁶ Wandel, *The Eucharist*, 202.

²²⁷ Berghuis, *Kuststrook en Rijnland*, 96.

Noordwijk-Binnen en van het Oostfriese Hinte (zie paragraaf 3.3 *Avondmaalsvieringen in Oostfriese koren*) en heeft mogelijk ook de koorsluiting van de hervormde kerken van Naaldwijk en Maasland gesierd (zie hieronder paragraaf 3.2 *Te reconstrueren avondmaalskoren*). De communicanten konden tijdens de avondmaalsviering plaatsnemen op de muurbanken om te luisteren naar de vermaningen en het gebed, alvorens het avondmaal in ontvangst te nemen. Mogelijk zijn in latere tijden door toename van het aantal communicanten of door de overgang van een gaande op een zittende viering waarvoor meer banken en grotere tafels noodzakelijk waren, de banken en tafels in u-vorm toegevoegd aan het ensemble in het koor.

Tevens bevinden zich aan het avondmaal gerelateerde tekstborden in de kerk van Rijswijk. De tekstborden hangen tegenwoordig verspreid door de kerk in het schip. Op de foto is niet te zien waar deze borden in de tijd van het avondmaalskoor hebben gehangen. Toch mogen we aannemen dat dit vanwege de relevantie voor het avondmaal in (de buurt van) het koor is geweest. Het gaat namelijk om een tiengebodenbord, credobord en een avondmaalsbord. Een bord met het Onzevadergebed ontbreekt. Het avondmaalsbord is gedateerd met het jaartal 1632. Het tiengeboden- en credobord zijn beide waarschijnlijk zeventiende-eeuws.²²⁸ Het avondmaalsbord is ouder dan de lambrisering en het koorhek. Het is goed mogelijk dat dit koor, net als andere koren, meteen na de Reformatie als avondmaalskoor werd gebruikt en dat het later noodzakelijk werd bevonden om het (waarschijnlijk middeleeuwse) koorhek te vernieuwen en de lambrisering aan te schaffen.

Na de overname van de Grote of Sint-Bavokerk te Haarlem in 1577 richtten de gereformeerden het koor in als ruimte voor de avondmaalsviering.²²⁹ Op de plek waar voorheen het hoogaltaar had gestaan werd rond 1580 een groot tekstbord aangebracht. Op dit tekstbord stonden de instellingswoorden van het avondmaal (1 Cor. 11:23-26 en 1 Cor. 10:16). Boven deze teksten stond de tekst 'Dheer Christus' hemels brood geeft 't leven door zijn dood'. Dit bord bevindt zich nog steeds in de koorsluiting van het hoogkoor. Op het middeleeuwse koorhek uit het begin van de zestiende eeuw stond een groot tiengebodenbord.²³⁰ Dit is na de Reformatie op het koorhek geplaatst. Het bord is echter niet meer voorhanden. Tegenwoordig siert een bekroning uit 1877 het koorhek. In het koor werden de koorbanken uit 1512 gehandhaafd. In het koor staat eveneens een bolpoottafel waarvan het jaartal van afkomst mij onbekend is, maar waarschijnlijk uit de zeventiende eeuw dateert.²³¹ Verder werd er een koorpreekstoel in het koor geplaatst.²³²

Het koorhek stond in de katholieke tijd op de grens tussen het laagkoor en het schip en is na de Reformatie naar de grens tussen hoog- en laagkoor opgeschoven. Het koor strekte zich in katholieke tijd in de lengte uit over acht traveeën. Na de Reformatie hield het koor met het verschuiven van het koorhek op bij de vijfde zuil. Het koor werd dus bijna de helft kleiner, maar bestreek toch nog een ruimte van in de lengte vijf zuilen.²³³ Voor de inkorting van het koor moesten de koorbanken uit 1512 in het hoogkoor worden aangepast.²³⁴ Steensma suggereert dat de verkleining van het koor ertoe diende om meer ruimte

²²⁸ Op grond van Van Swigchem, *Een woord*, 271 en overeenkomst in stijl met andere zeventiende-eeuwse tekstborden, zoals het tiengebodenbord van Hei- en Boeikop.

²²⁹ Steensma, 'plaats van de avondmaalsviering', 179.

²³⁰ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 250-251.

²³¹ Vriendelijke mededeling dr. J.E.A. Kroesen.

²³² Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 4.

²³³ Een goed overzicht van het koor in katholieke en in protestantse tijd verkrijgt men door afbeeldingen I.3 en 1.7 te bekijken in Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 4 en 30.

²³⁴ Allan, *Geschiedenis en beschrijving*, 154. Vergelijk ook afbeelding I.3 en 1.7 in Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 4 en 30.

te creëren voor stoelen en banken rond de preekstoel.²³⁵ Maar vlak na de Reformatie waren de Nederduits gereformeerde gemeenten niet groot. In Haarlem was in 1620 slechts 20% van de bevolking Nederduits gereformeerd.²³⁶ Men moet dus genoeg hebben gehad aan de ruimte in het schip om plaats te bieden aan de gemeenteleden tijdens kerkdiensten. Dit wordt bevestigd door de plattegrond van de St. Bavo die de situatie vanaf ongeveer 1578 weergeeft. De ruimte van het oorspronkelijke laagkoor werd toentertijd niet gebruikt voor banken en stoelen, maar bleef leeg.²³⁷

Waarom is het koor nu verkleind? Vanwege de gereformeerde opvatting dat alleen 'avondmaalswaardigen' deel mochten nemen aan het avondmaal, waren de groepen die ter avondmaal gingen in de periode na de Reformatie veel kleiner dan het aantal mensen dat op zondag een kerkdienst bezocht. Op de plattegrond is te zien dat de preekstoel aan de oostkant van het koor stond.²³⁸ Zoals we hebben kunnen lezen in de avondmaalsgeschriften van Micron en Dathenus waren vermaningen en gebeden een belangrijk onderdeel van de viering. Deze werden vanaf de preekstoel uitgesproken. Het is goed voor te stellen dat de spreker slecht te horen was voor de gelovigen die bij de meest westelijke zuilen van het koor zaten of stonden. Zij konden nauwelijks bij de viering worden betrokken. Voor de kleine groep communicanten was het oorspronkelijke koor simpelweg te groot. Mijn stelling is daarom dat de gereformeerden in Haarlem na de overname van de St. Bavo speciaal voor de avondmaalsviering het koor hebben verkleind. Het koorhek werd hiertoe drie zuilen oostwaarts verplaatst, zodat de ruimte voor de avondmaalsviering afgescheiden kon worden van de rest van de kerk. Bovendien werd een gedeelte van het oude hoogkoor verlaagd, zodat binnen het koor nog steeds sprake bleef van een hoog- en een laagkoor.²³⁹ Ook dit kan in het licht van de avondmaalsviering in het koor worden gezien. De preekstoel en de avondmaalstafel stonden op het nieuwe hoogkoor en werden als liturgisch centrum voor de avondmaalsviering benadrukt ten opzichte van de communicanten die op de koorbanken van het protestantse laagkoor zaten.²⁴⁰

3.2 Te reconstrueren avondmaalskoren

In deze paragraaf beschrijf ik avondmaalskoren waarvan ik in de literatuur niet heb kunnen vinden dat er na de Reformatie het avondmaal werd gevierd, maar waar verschillende elementen wijzen op een oorspronkelijke avondmaalsbestemming voor het koor in de protestantse tijd. Zo heeft Van Swigchem in *Een huis voor het Woord* naar aanleiding van het tiengebodenbord op het koorafscheidende koorhek uit 1695 van Kimsword beredeneerd dat het avondmaal er in het koor plaatsvond.²⁴¹ In veertien gevallen wijst de aanwezigheid van teksten, koorbanken en andere zaken op het gebruik van het afgescheiden koor als avondmaalsruimte. Het gaat om de plaatsen Utrecht (Jacobikerkerk) en Woerden in Utrecht, Nisse in Zeeland, Kimsword in Friesland, Naaldwijk, Geervliet, Bleiswijk, Maasland en Abbenbroek in Zuid-Holland, Edam en Weesp in Noord-Holland, Breda in Noord-Brabant, Elburg in Gelderland en Zwolle (Grote Kerk) in Overijssel. Het is goed mogelijk dat er in Nederland nog meer verdwenen afgescheiden avondmaalskoren zijn, waarvan de elementen die op dit gebruik duiden mij nog niet bekend zijn.

Net als in Kimsword staan er op de koorhekken van Nisse, Geervliet en Bleiswijk tiengebodenborden. In de laatst genoemde twee gevallen gaat het mede om tekstborden van de twaalf

²³⁵ Steensma, 'plaats van de avondmaalsviering', 179.

²³⁶ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 5.

²³⁷ Afbeelding 1.3 in Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 4.

²³⁸ Zie ook afbeelding 1.3 in idem.

²³⁹ Allan, *Geschiedenis en beschrijving*, 156.

²⁴⁰ Zie hiervoor wederom afbeelding 1.3 in Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 4.

²⁴¹ Van Swigchem, *Een huis*, 9.

Artikelen des geloofs en het Onze Vader. Op het koorhek van Edam heeft ooit een tiengebodenbord uit ± 1590-1610 gestaan.²⁴² In Weesp bevinden geloof/gebed/gebods-teksten op borden die na de Reformatie in de openingen van het koorhek zijn geplaatst. In Zwolle bevinden zich eveneens gebod- en gebedsteksten in het koorhek. Op het schilderij van Saenredam uit 1636 is een tiengebodenbord te zien die in de Utrechtse Jacobikerk aan een pilaar aan de zuidkant van het hek voor het koor hangt (zie paragraaf 2.2.6.1 *Plaatsing van de tekstborden (geloof/gebed/gebod- en avondmaalstekstborden) op de koorhekken*). De Tien Geboden speelden een rol bij de avondmaalsviering. In het invloedrijke avondmaalsgeschrift van Dathenus worden de geboden voorgelezen tijdens de avondmaalsviering en bij die van Micron is kennis van onder andere de Tien Geboden een voorwaarde om als nieuw lid van de gemeente de mogelijkheid te krijgen toe te mogen treden tot de avondmaalsviering. Maar ook in de avondmaalsopvatting speelden de geboden een rol. Kennis van de Tien Geboden verschafte een gelovige kennis van de eigen zonden. Het overdenken van de eigen zonden en het uiten van de intentie om zich te willen beteren, door berouw te tonen en zich schuldig te voelen, was voorwaarde om door het voedsel van de avondmaal op geestelijk niveau gevoed te worden en onderdeel te zijn van de gemeenschap van Christus. Daarom zijn in Gouda bijvoorbeeld ook op de halfzuilen aan weerszijden van het koorhek, dat er het avondmaalskoor afscheidt, in 1573 de Tien Geboden geschilderd. De tiengebodenborden op en in de koorhekken wijzen dus, overeenkomstig met Van Swigchems conclusie over Kimsverd, op het vieren van het avondmaal in het afgescheiden koor.

Voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda geldt dat een tiengebodenbord en een credobord op de zuilen aan weerszijden van het koorhek hebben gehangen. Onder de twaalf geloofsartikelen is een eigen rijmtekst toegevoegd: 'Vreest God, gelooft, vertrouwt, dat lesu dierb're wonden, En bloed, aan 't kruis gestort, wegh-nemen all' u sonden. Ga dan, ô Christen-Ziel, tot syn genaden-throon. Beween u sware schuld, soo kryght ghy s'levens kroon.' Deze tekst verduidelijkt voor de gelovigen die het koor binnentraden dat het mogelijk was genade te ontvangen voor gedane zonden. Ze werden aangemoedigd naar binnen te gaan, naar de 'genaden-throon'. Hiermee wordt waarschijnlijk bedoeld op de avondmaalstafel waarop het brood en de wijn gereed stonden, die de genadeschenking symboliseerden. Door kennis te vernemen van de eigen zonden en hier berouw over te tonen (de 'sware schuld' te bewenen), dus de intentie te laten zien dat men spijt had van de zonde en dat men zou proberen niet opnieuw tot deze zonde te vervallen, kon de gelovige genade, ofwel 's'levens kroon', ontvangen. Ondanks de grote omvang van de borden (464 x 254 cm) zijn deze niet opgehangen met het doel de bezoekers van de zondagse kerkdienst in het schip te vermanen. Een derde van de gemeente zat namelijk met de rug naar deze borden toe. Bovendien stond er een extra hek tussen het schip en het transept. Diegene die tijdens de kerkdienst wel naar het oosten keken, hadden daardoor beperkt zicht op de borden. De tekstborden zijn dus speciaal voor het avondmaal opgehangen dat in het koor plaatsvond. De borden waren mogelijk zo groot omdat de inhoud ervan zeer belangrijk werd geacht. De Tien Geboden en de Twaalf Artikelen des geloofs waren voor een Nederduits gereformeerde het middel om het meest nastrevenswaardige doel te bereiken: de gemeenschap met Christus, ervaren in het avondmaal. Door hun grootte trokken de borden de aandacht van iedereen die door de kerk heen liep. Verder zijn tot op heden niet alleen de grote gotische koorbanken uit ± 1460²⁴³ en de kleine koorbanken uit ± 1520-1530²⁴⁴ bewaard gebleven in het koor, maar zijn in 1688 extra banken aangeschaft voor gebruik op het hoogkoor.²⁴⁵ Ook deze aankoop kan worden verklaard in het licht van het in het koor gevierde avondmaal.

²⁴² Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 256 en 259.

²⁴³ Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 118.

²⁴⁴ *Ibidem*, 440.

²⁴⁵ *Ibidem*, 441.

Op een foto uit 1914 die in de hervormde kerk van Maasland hangt, is de oude situatie van het kerkinterieur te zien voordat deze door brand in 1945 werd verwoest. Op de foto staat het door de brand deels vergane koorhek nog op de koorgrens. Het hek wordt geflankeerd door een tiengebodenbord aan de noordzijde en een credobord aan de zuidzijde. Door de spijlen van het koorhek zijn de zittingen van banken te zien die, net als in Rijswijk en Noordwijk-Binnen langs de muur van de koorsluiting opgesteld staan. Vanwege de tekstborden naast het koorhek en de banken op de foto in het koor, is het waarschijnlijk dat hier het avondmaal werd gevierd. De avondmaalstafel staat tegenwoordig nog steeds in het open koor.²⁴⁶ Aangezien een aantal kerkmeubels en tekstborden uit de in brand staande kerk zijn gered, is het mogelijk dat deze evenals de kleine bank in het koor van voor de oorlog of nog ouder is.

In Elburg is het koorhek in 1808 verplaatst naar een travee die oostelijker ligt dan de oorspronkelijke koorgrens. De zuidelijke vieringpijler van deze oorspronkelijke koorgrens is in 1607 beschilderd met de instellingswoorden van het avondmaal. Ook de nabijheid van deze avondmaalswoorden bij de oorspronkelijke locatie van het koorhek, kan op gebruik van het avondmaal in het afgescheiden koor van Elburg duiden. Voor het afgescheiden koor van de Petruskerk in Woerden is in 1694 besloten om nieuwe banken te maken van goed en duurzaam hout. Hieruit concludeert G. de Klerk dat het koor in de zeventiende eeuw een functie had.²⁴⁷ Mogelijk werd deze investering gedaan vanwege de avondmaalsviering in het koor.

Het koor van Abbenbroek werd waarschijnlijk in 1788 omgebouwd tot preekkerk. In dit jaar werd namelijk de inrichting van de kerk geheel gewijzigd. Daarbij werden alle koorbanken in het koor verwijderd en vervangen door nieuw meubilair voor de inrichting van de preekkerk in het koor.²⁴⁸ Op het koorhek staat nog een oude tekst: 'O Heer doet dagelijks nog volherden. Dat deez' gemeent' mag zalig werden'.²⁴⁹ Deelname aan het avondmaal en delen in de gemeenschap van Christus was de voornaamste manier om te proberen zalig te worden, iets waar God uiteindelijk over besliste. Met deze tekst wordt God daartoe aangeroepen. Mogelijk was deze tekst bewust op het koorhek aangebracht, omdat de communicanten, mocht de avondmaalsviering in het koor plaats hebben gevonden, door het koorhek de ruimte bereikten waar het avondmaal werd gevierd en in ieder geval de koorbanken stonden. De avondmaalsviering stond in het teken van zalig worden, dus mogelijk is de tekst daarom op die plek aangebracht.

²⁴⁶ Mij is onbekend uit welk jaartal deze dateert.

²⁴⁷ G. de Klerk, *De Petruskerk te Woerden* (Woerden 1984) 23.

²⁴⁸ P. Don, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst van Voorne-Putten* (2^e druk; Zwolle 1992) 162-163.

²⁴⁹ Van Swigchem, *Een huis*, 47.

3.3 Bank met toogpanelen in het schip van de Grote Kerk te Naaldwijk. Foto: Anne Baljeu

De hervormde kerk van Naaldwijk beschikt over een voorreformatorisch koorhek waartegen na de Reformatie een bank, hier Prinsensbank genoemd, werd gezet. Deze werd waarschijnlijk voor prins Frederik Hendrik aangeschaft, die in 1612 de heerlijkheid Naaldwijk in bezit kreeg.²⁵⁰ Deze bank stond met de rug naar het hek toe. De zondagse viering vond dus enkel plaats in het schip en het koor werd door zowel materiële als psychologische werking afgesloten van de rest van de kerk. Later nam de preekstoel de plaats van de Prinsensbank in. Toen W.J. Berghuis in 1972 het interieur van de kerk in Naaldwijk beschreef voor de serie *Langs de oude Zuid-Hollandse kerken*, was het koor ingericht als avondmaalsruimte. Hoe de

avondmaalsruimte precies was ingericht, beschrijft Berghuis helaas niet. Hoogstwaarschijnlijk was dit na de Reformatie ook het geval. Hierop duidt een bank die ten tijde van Berghuis' bezoek in de koorkapel stond. De bank is gemaakt van een stuk lambrisering met sierlijk gesneden toogpanelen die rond 1650 gedateerd worden. Deze is mogelijk afkomstig van een langs de koormuren lopend rugschot in het koor: het avondmaalsgestoelte.²⁵¹ Bij een bezoek in september 2011 trof ik in het schip van de kerk ook een bank aan met toogpanelen. Dergelijke banken bedekken ook de onderkant van de koorsluitingen in Noordwijk-Binnen en Hinte in Oostfriesland. Ik kan echter niet achterhalen of dit dezelfde bank betreft als Berghuis in de koorkapel heeft aangetroffen. In de kerk bevinden zich ook tekstborden met geloof/gebed/gebods-teksten. Het tiengebodenbord stamt uit 1616 en hangt momenteel aan de zuidmuur van het koor. De oorspronkelijke plaats van de borden kunnen we niet met zekerheid vaststellen. Dit geldt eveneens voor de aan weerszijden van het koorhek hangende credo- en Onzevaderbord, die beide uit 1694 stammen.²⁵² Toch komt het vaker voor dat het credo- en Onzevaderbord op deze plek hangen, zoals in Breda bijvoorbeeld het geval was. Op grond van Berghuis' waarnemingen dat in de jaren '70 van de vorige eeuw het koor nog in gebruik was als avondmaalskoor, in combinatie met het avondmaalsgestoelte en de tekstborden aannemelijk dat vanaf de Reformatie het koor als avondmaalsruimte werd gebruikt.

3.3 Avondmaalsvieringen in Oostfriesse koren

Oostfriesland, het gebied dat in Noordwest-Duitsland grenst aan de provincie Groningen, was ten tijde van de Spaanse overheersing menigmaal toevluchtsoord voor gereformeerden in de Nederlanden. Het Oostfriesse Emden wordt ook wel de moederkerk van het calvinisme in onder meer Nederland genoemd.²⁵³ In 1545 komt een vluchtelingenstroom vanuit de Nederlanden naar Oostfriesland op gang.

²⁵⁰ Stenvert e.a., *Zuid-Holland*, 359.

²⁵¹ Berghuis, *Kuststrook en Rijnland*, 140.

²⁵² *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel III. De provincie Zuid-Holland* (Utrecht 1915) 258.

²⁵³ Diederichs-Gottschalk, *Die protestantischen Schriftaltäre*, 55.

Maar ook in de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw vluchten vele gereformeerde Nederlanders naar dit gebied. In Emden woonden rond 1565 2000 à 3000 Nederlanders. In de periode van 1569 tot 1573 steeg dit aantal naar 5000.²⁵⁴ Het gebied heeft dus een belangrijke rol voor het calvinisme in Nederland gespeeld. Niet alleen doordat vluchtelingen er werden opgevangen, maar ook doordat de vluchtelingen in gelovig opzicht gevormd werden. Daar kreeg hun gereformeerde geloof gestalte. Daar werden ervaringen opgedaan onder andere wat betreft het vieren van het avondmaal. Deze ervaringen namen zij, toen zij in de jaren zeventig en tachtig²⁵⁵ weer terugkeerden naar de Nederlanden, mee naar hun eigen plaatsen waar ze gemeenten hielpen opbouwen.

Het koor van de Ludgerikerkerk in Norden is in 1577 door gereformeerden verbouwd tot het avondmaalskoor zoals dat er nu nog staat. Hiertoe werden verschillende meubelstukken aangeschaft of oud meubilair omgebouwd. Van de oude kloosterbanken werden banken voor de avondmaalsgangers gemaakt. Er kwam een avondmaalstafel die aan de onderkant dicht was. Diederichs-Gottschalk noemt het daarom een 'Truhentisch', een kisttafel.²⁵⁶ Achter deze 'kisttafel' werd een driezitsbank geplaatst waarop de voorganger en de avondmaalsdienaren konden zitten. Bovenop de driezitsbank en onder het baldakijn van het afgebroken hoogaltaar werd een triptiek geplaatst met daarop in het Nedersaksisch de Tien Geboden en de instellingswoorden van het avondmaal. In gesloten toestand is op de luiken Exodus 20 en Deuteronomium 5 te lezen, de eerste vier geboden op het linker luik en de andere zes op het rechter luik. In open toestand is op het rechter luik 1 Cor. 10:15-17 te lezen. In het midden staat 1 Cor. 11:23-25 en op het rechterluik 1 Cor. 11:26-28. Het koor is volledig van het schip afgesloten door een galerijgesteelte dat aan de onderkant is opgevuld (geweest) met een houten koorafscheiding waartegen aan de koorzijde banken zijn geplaatst.²⁵⁷

In 1554 voerde Marten Micron bij zijn aantreden als predikant van de Ludgerikerkerk grote veranderingen in de liturgie in. Deze veranderingen volgden de liturgie zoals Micron die had opgeschreven in *De Christlicke Ordinancien*. Na zijn dood werd zijn ambt overgenomen door een lutheraan, maar in 1565 - de gereformeerde gezinde Andreas Larletanus werd toen predikant - konden Microns ordinantiën weer als kerkorde worden ingevoerd. Tijdens Larletanus' ambttijd, namelijk in 1577, kwam het hierboven beschreven avondmaalsensemble tot stand. Tijdens Microns ambttijd werd het koor echter ook al gebruikt als avondmaalsruimte.²⁵⁸ Diederichs-Gottschalk acht het waarschijnlijk dat het koor toen ook al een avondmaalsinrichting had en dat het in 1577 aangeschafte ensemble een voortzetting was van het gebruik van het meubilair zoals dat tijdens Microns ambtstijd gebruikt werd.²⁵⁹ In 1579 wordt de lutherse eredienst echter definitief ingevoerd in de Ludgerikerkerk. De triptiek wordt gesloten, maar het avondmaalsensemble hebben de lutheranen tot op heden bewaard.

Wat voor Micron in de Austin Friars kerk in Londen (de kerk die toegewezen was aan de Nederlandse vluchtelingen) onmogelijk was, omdat de Nederlandse gemeente geen beschikking over het koor had, was in de Ludgerikerkerk wel mogelijk, namelijk het afzonderen van de avondmaalsdeelnemers in het koor. Micron beschrijft voor de avondmaalsdienst in de Ludgerikerkerk, na het openlijk uitsluiten van de zondaren, dat de avondmaalsgangers hen achterlaten in het schip en het koor ingaan om daar

²⁵⁴ J.R. Luth, *'Daer wert om 't seerste uytgekreten...': bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde Protestantisme ±1550-±1852* (Kampen 1986) 77.

²⁵⁵ Dit gold niet voor Groningers. De Reformatie ving in Groningen pas in 1594 aan. Van 1581 tot 1594 moesten nog eens 150 Groningse families naar Emden vluchten.

²⁵⁶ Diederichs-Gottschalk, *Die protestantischen Schriftaltäre*, 67.

²⁵⁷ Ibidem, 55.

²⁵⁸ Ibidem, 60.

²⁵⁹ Ibidem, 62-63.

afgezonderd van de onwaardigen het avondmaal te vieren.²⁶⁰ Bij deze gang van zaken werden waarschijnlijk Microns ordinantiën gehanteerd. Telkens wanneer die van kracht waren, dus in de perioden van 1554-1559 en 1565-1579, zal het avondmaal op gereformeerde wijze in het koor van de Ludgerikerkerk in Norden gevierd zijn. Dit verklaart waarom zoveel aandacht is besteed aan het creëren van hierboven beschreven avondmaalsensembles. Op de banken konden de communicanten plaatsnemen. Daar werden ze vervolgens toegesproken met vermaningen en de instellingswoorden uit 1 Cor. 11. Het avondmaal werd er staande rondom de 'kisttafel' gevierd.²⁶¹ Ook dit was in tegenstelling tot de gang van zaken in de Austin Friars kerk in Londen. Daar was men gewend om zittend aan een tafel het avondmaal te vieren.²⁶² De predikant en de dienaren konden vanaf de driezitsbank en de kisttafel het brood en de wijn uitreiken. De teksten op de triptiek maakten het geheel compleet. De Tien Geboden deden de communicanten herinneren volgens Gods geboden te moeten leven - dat was immers ook een voorwaarde om tot de avondmaalsviering te mogen toetreden - en de instellingswoorden van het avondmaal zetten de betekenis van dit heilige sacrament uiteen.

De avondmaalsviering in het koor en het daarop afgestemde koorinterieur komt in Oostfriese gereformeerde kerken vaker dan alleen in Norden voor. In de in 1944 verwoeste Grote Kerk van Emden was het koor eveneens volledig van het schip afgescheiden. Gravin Anna had in 1565 een doksaal om laten bouwen tot een door zes Korinthische zuilen ondersteunde vorstenbank. Het altaar en het triomfkruis die respectievelijk onder en boven het doksaal geplaatst waren, moesten voor het gestoelte wijken. Een houten koorhek met dubbele deur vulde de ruimte onder de vorstenbank. Verder hing er een groot bord met Bijbelteksten, waarschijnlijk met avondmaalsteksten zoals in Norden het geval was. Ook hebben er banken in het koor gestaan die voor het avondmaal bestemd waren. Bovendien is er een kwitantie gevonden waarop staat dat iemand betaald heeft gekregen voor het maken van een tafel uit banken. Waarschijnlijk gaat het om de avondmaalstafel. Het ensemble dateert uit de laatste kwart van de zestiende eeuw²⁶³ en diende voor de avondmaalsviering die er reeds vanaf de jaren '20 van de zestiende eeuw in het koor gevierd werd.²⁶⁴

Ook in de gereformeerde kerken van de Oostfriese plaatsen Canum, Uttum en Hinte waren de koren ingericht als avondmaalskoren. In Canum stond tot 1950 op de koorgrens een middeleeuwse scheidingsmuur waarboven een orgel geplaatst was. Het orgel is nu verwijderd en de muur is gereduceerd tot borstwering, waarop spijlen gezet zijn, zodat het de schijn van een koorhek wekt. De met briefpanelen versierde deuren in het midden stammen nog van voor de Reformatie. In het koor staan een driezitsbank en een 'kisttafel' uit 1584. Op de tafel staat omlopend de tekst uit 1 Cor. 10:16.²⁶⁵ Dit ensemble staat vandaag de dag nog in het koor van Canum. In Uttum is dat niet het geval. De avondmaalstafel uit 1581 is niet meer voorhanden en de driezitsbank (1584) en tekstbord (1588) zijn uit elkaar gehaald maar staan nog wel in de kerk. Op het tekstbord staat in het midden 1 Cor. 11: 23b-26, daarboven 'Wol bestendich blijft ant ende De wert Salich. Mat 24' (Mat. 24:13) en daaronder 'Se bleuen auterst bestendich in der Apostel lere in der Gemenschap iom brodtbrekende unde im gebede. Actum 2' (Hand. 2:42). In geschriften is gevonden dat de avondmaalstafel rondom met dezelfde tekst was beschilderd als in Canum

²⁶⁰ Diederichs-Gottschalk, *Die protestantischen Schriftaltäre*, 60.

²⁶¹ Ibidem, 62.

²⁶² Meer hierover in W.F. Dankbaar, *Communiegebruiken in de eeuw der Reformatie*, hoofdstuk 14 en 15. Ook Dankbaar is deze tegenstelling opgevallen zie pag. 58.

²⁶³ Diederichs-Gottschalk, *Die protestantischen Schriftaltäre*, 55-57.

²⁶⁴ Dankbaar, *Communiegebruiken*, 55-56. Dit gebeurde onder George Aportanus die in ieder geval vanaf 1524 priester in de Grote Kerk van Emden was, zie Diederichs-Gottschalk, *Die protestantischen Schriftaltäre*, 27.

²⁶⁵ De gesegende kelck den wi segen is dat nicht de gemenschap des bloddes Christi. Dat brodt dat wi breken is dat nicht de gemenschap des lives Christi. 1.Cor. :10

het geval was, namelijk 1 Cor. 10:16. In het koor hebben ook koorbanken gestaan, waarop de avondmaalsgangers zitting konden nemen alvorens het avondmaal werd uitgereikt.²⁶⁶ Diederichs-Gottschalk vermoedt dat Microns ordinantiën hier in 1584/1588 zijn ingevoerd.²⁶⁷ In Hinte wordt in 1616 het vijfzijdig gesloten koor rondom betimmerd met een lambrisering waartegen banken met hoge leuningens bevestigd zijn. In het midden van het koor staat, in tegenstelling tot Canum en Norden waar de onderkant van de tafel dicht is, een open tafel versierd met renaissance ornamenten. Een koorhek sluit het koor af van het schip. In dit koor bevindt zich geen tekstbord, maar op het fries van de wandbanken staan de Bijbelteksten 1 Cor. 11:26 en Psalm 116:12-13. De tekst is zo groot geschreven dat het bij binnenkomst van het koor goed te lezen is. Ook hier betreft het een afgescheiden avondmaalskoor met een avondmaalsensemble van zitplaatsen, tafel en tekstschrift.²⁶⁸ Dit avondmaalskoor zou in Nederland niet uit de toon vallen.

3.4 De afgescheiden avondmaalsviering in avondmaalskoren

Qua absoluta, iisque iam sacra Domini coena sunt communicatori, iussis in chorum (qui nullo interstitio, prospectum impediante, a reliquo templi corpore distinguitur) modeste ac religiose conscendere: aliisque in temple reliquis, admonitis, ut tacite suo loco manentes, singula quae in celebranda Domini coena cum dicuntur tum fiunt, religiosa mente diligenter observent: ecclesiastes ad coetum communicantium in chorum e suggestu descendit.

Dit zijn de woorden van Martinus Micron die de avondmaalsviering beschrijft zoals die in Norden onder zijn verantwoordelijkheid plaatsvond. Uit dit stukje Latijn wordt duidelijk hoe de communicanten voor de avondmaalsviering naar het koor gaan, terwijl de rest in de ‘tempel’ achterblijft en zwijgend op hun plek blijven zitten. De predikant daalt vervolgens van zijn preekstoel af om zich aan te sluiten bij de groep communicanten in het koor waar de avondmaalsviering plaatsvindt.²⁶⁹ In Emden werd het avondmaal eveneens in het koor gevierd en daar zal het er waarschijnlijk net zo aan toe zijn gegaan. Aangezien veel Nederlandse calvinisten, voordat ze in Nederland hun Nederduits gereformeerde gemeenten in de van de katholieke overgenomen kerken konden opbouwen, vanwege hun protestantse ideeën hadden moeten vluchten naar Oostfriesland (met name Emden), is het goed mogelijk dat zij deze avondmaalspraktijk hebben meegenomen naar hun eigen plaatsen. Wat Micron voor de gemeente in Norden beschrijft, kunnen we ons ook voorstellen voor de hierboven beschreven afgescheiden avondmaalskoren.

In Breda bevonden zich in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, wat de protestantse eredienst betreft, twee kerken. De ene was de preekkerk in de middenbeuk van het schip. Deze werd begrensd door de ruggenschotten van de banken en de preekstoel enerzijds en het extra hek op de grens tussen transept en schip anderzijds. Wanneer het avondmaal plaatsvond, dat was een aantal keer per jaar, zonderden de avondmaalsgangers zich af van de rest van de kerkbezoekers en liepen naar die andere kerk, die door het koorhek werd afgesloten van de rest. Het koorhek verleende toegang tot het koor. Nu konden ze de grote tekstborden, waarop de Tien Geboden stonden die hen hun zonden deed kennen en de twaalf geloofsartikelen die hun waar en oprecht geloof toetsten, aan weerskanten van het koorhek goed lezen. In het koor aangekomen konden ze plaatsnemen op de middeleeuwse koorbanken. De predikant was inmiddels van zijn preekstoel in het schip afgedaald en volgde de groep communicanten het koor in. Hij leidde daar, mogelijk met diakenen, de avondmaalsviering. In het afgesloten koor, in die afgesloten kleine

²⁶⁶ Diederichs-Gottschalk, *Die protestantischen Schriftaltäre*, 71-72

²⁶⁷ Ibidem, 72.

²⁶⁸ Ibidem, 59.

²⁶⁹ Ibidem, 60.

wereld in de grote Onze-Lieve-Vrouwekerk, bevond zich nu de gemeenschap van oprechte christenen die de ware kerk vormden. Daar werden ze vermaand en werden gebeden uitgesproken voordat het delen van brood en wijn, dat tot geestelijk voedsel mocht dienen en waarmee de gemeenschap met Christus werd beleefd, plaatsvond.

Ook in Noordwijk-Binnen moet het er zo aan toe gegaan zijn. Daar zorgde het koorhek er eveneens voor dat de groep ware gelovigen, de communicanten, zich konden afzonderen van de rest van de mensen. Bij het ingaan van het koor trokken de tekstborden, de Tien Geboden, de Twaalf Artikelen des geloofs en het Onze Vader hun aandacht. Op de muurbanken die tegen de koorsluiting aan waren getimmerd konden een op rijm gezette interpretatie van Psalm 27:4 lezen: 'Een ding dat bad ick seer. Dat self ick noch begeer dat ick hier al myn tyt HEER in u huys verslyt. U schoon cieraet aenschou. Besoeck 't heylig gebouw. Amen.' Zo beseften de communicanten nog voordat ze plaats namen dat ze op een plek waren in de kerk waar het contact met God nauwer was dan buiten het koor. Hier werd immers gesproken van Gods huis, waarnaar het goed was om te begeren. Terwijl ze wachtten op de predikant, konden ze, plaatsgenomen hebbend op de muurbanken, de teksten op de achterkant van de geloof/gebed/gebods-borden lezen. Op de achterkant van de Tien Geboden, het grote bord in het midden, stond 'de instellinghe des heyligen Avent-maels' namelijk 1 Cor. 11:23-28, ingeleid door 'Ende Iesus seyde tot haer, Ick ben het broodt des levens: die tot my komt, en sal geensins hongeren, ende die in my gelooft, en sal nimmermeer dorsten. (Joh. 6:35)'. Hieruit konden de communicanten opmaken dat de fysieke voeding van het avondmaal er niet toe deed, maar wel de geestelijke voeding en bovendien dat Jezus het levensbrood is en dat eten van dit brood gemeenschap met Jezus Christus inhield. Op de kleinere borden aan beide zijanten stonden fragmenten van verschillende Bijbelteksten die het belang van de twaalf geloofsartikelen en het Onze Vader onderstreepten. Op de achterkant van het credobord waren dat Hebr. 11:1, Hebr. 11:6, Ef. 2:8, Jak. 2:26 en Rom. 3:28.. Op de achterkant van het Onze Vader ging het om Psalm 50:15, Joh. 16:23, Jak.1:6a, 1 Thes. 5:17, Col. 4:2, Rom. 12:12 (tekst op bord komt niet overeen met het vermelde Bijbelvers) en Ef. 6:18b.

Conclusie van het hoofdstuk

Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat in 25 gevallen in Groningen en dertien gevallen in Noord- en Zuid-Holland, maar ook in veertien andere gevallen verspreid over Holland, Noord-Brabant, Zeeland, Utrecht, Overijssel, Gelderland en Friesland, het avondmaal in het koor werd gevierd. Bij vijf van de vijfentwintig Groningse gevallen is geen sprake van een koorhek of een aanverwant type. De koorhekken van de kerken in Maasland, Den Haag en Rotterdam zijn deels verloren gegaan of verplaatst. Van de 52 avondmaalskoren²⁷⁰ komen acht gevallen niet op de koorhekkenlijst in de bijlage voor. De lijst telt inclusief de aanverwante typen 82 koorhekken. Van de 82 koorafscheidingen op de lijst gaat het in 44 gevallen²⁷¹ om een avondmaalskoor. In 44 gevallen sluit een koorhek of aanverwant type in Groningse gevallen, de (voormalige) avondmaalsruimte af van de rest van de kerk.

Doordat een aantal kerken in de tweede helft van de zeventiende eeuw de avondmaalsviering verplaatste van het koor naar het schip, maar ook doordat het koor te klein werd voor de in de achttiende eeuw gangbaar geworden zittende avondmaalsviering en voor de steeds groter wordende groep belijdende kerkgangers, is het goed mogelijk dat de trend om het avondmaal in het koor te vieren zich met name aan het eind van de zestiende en in de zeventiende eeuw voordeed. In die perioden werden ook de meeste koorhekken aangeschaft. Waarschijnlijk houdt dit verband met elkaar. De aanschaf van

²⁷⁰ 25 (Groningen) + 13 (Holland) + 14 (gereconstrueerde avondmaalskoren) = 52.

²⁷¹ 52 (avondmaalskoren) - 8 (niet op de koorhekkenlijst voorkomende gevallen) = 44.

veel koorhekken in de zeventiende eeuw geeft aan dat de behoefte aan gereformeerde koorhekken in die eeuw het grootst was. Het vieren van het avondmaal in het koor en de behoefte om vanwege de avondmaalsopvatting van onderscheid tussen avondmaalswaardigen en -onwaardigen het koor af te sluiten, zou de reden kunnen zijn dat de postreformatorische koorhekken veelvuldig werden aangeschaft in de zeventiende eeuw.

In 44 kerken werd het interieur door het koorhek in twee kerken verdeeld: één reguliere kerk waar de zondagse kerkdiensten plaatsvonden en één avondmaalskerk die enkele malen per jaar benut werd door de Ware Kerkgemeenteleden, die vanwege hun blijk van uitverkorenheid de gemeenschap van Christus vormden en het avondmaal vierden waarmee ze op geestelijk niveau gevoed werden. Het koor vormde op deze manier een aparte wereld in het kerkgebouw, die in Noordwijk-Binnen vanwege de psalmtekst op de muurbanken zelfs geassocieerd kon worden met het Huis Gods. Het koorhek onderstreepte deze aparte wereld en scheidde het met zijn gesloten karakter af van de rest van het kerkelijk leven. Mogelijk is dit in meerdere kerken gangbaar geweest. Duidelijke bewijzen hiervoor ontbreken echter. Toch geven het gesloten karakter van het koorhek, de plaatsing van menig koorhek op de koorgrens en het belang van onderscheid in de gereformeerde avondmaalstheologie aanleiding om met waarschijnlijkheid te zeggen dat in die kerken waar een koorhek bewaard is gebleven of aangeschaft, het hek, net als bij de 52 beschreven avondmaalskoren, dienst deed als afscheidend element ter afsluiting van het exclusieve domein van de Nederduits gereformeerde avondmaalsviering.

Voor de achterliggende bewegingsredenen van Nederduits gereformeerden om het avondmaal in het koor te vieren, is het zeer interessant om naar de avondmaalssituaties in calvinistische kerken Oostfriesland te kijken. Daar gaat het om overeenkomstige situaties en ook daar is sprake van een tekstcultuur. Omdat veel Nederlanders voor de Reformatie vanwege hun protestantse ideeën moesten vluchten voor de Spaanse overheersing en in Oostfriesland werden opgevangen, is het goed mogelijk dat zij aldaar het avondmaal in het koor hebben gevierd en deze ervaringen mee terug hebben genomen naar de Nederlanden. Op deze manier valt overigens ook te verklaren dat sommige gemeenten in de zestiende en zeventiende eeuw wel zijn overgegaan op de avondmaalsviering in het koor en andere niet. Er waren immers ook andere vluchtelingengemeenten. Niet iedereen is aan de Oostfrieze beïnvloeding onderhevig geweest. Een ander onderzoek zou de plausibiliteit van deze hypothese echter moeten onderzoeken.

Conclusie

Het koorhek kwam van pas in de Nederduits gereformeerde avondmaalspraktijk aan het eind van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw. Waarschijnlijk is dit gebruik om die reden van de katholieken overgenomen. De koorhekken werden niet op dezelfde manier gebruikt als in de katholieke kerken, dus hier is sprake van 'Umnutzung'. Gereformeerden gebruikten het koor in 44 gevallen waar een koorhek of aanverwant type het koor afsloot, voor de viering van het avondmaal.²⁷² Het koorhek sloot het koor af en maakte van de avondmaalsviering een besloten viering. In het licht van dit veranderd gebruik van het koorhek valt het karakter dat de gereformeerden aan de postreformatische koorhekken te verklaren. Terwijl in de Middeleeuwen de hekken steeds opener werden om de leek meer bij de handelingen in het koor te betrekken, gaven gereformeerden de koorhekken een gesloten karakter, waardoor het koor meer werd afgesloten dan in katholieke tijden. Het koor werd in het geheel niet betrokken bij de reguliere kerkdiensten in het schip. Na de Reformatie werd tegen Middeleeuwse 'open' hekken banken geplaatst, waardoor er ook een afsluitende werking van het koor uitging.

De beslotenheid van de avondmaalsviering paste binnen de avondmaalsopvatting van de Nederduits gereformeerden. Het avondmaal was enkel bestemd voor mensen die voor de gemeente de geloofsbelijdenis hadden afgelegd. Deze gelovigen moesten bovendien - zoveel als in verband met de zondige natuur van de mens mogelijk was - een waardig leven als christen hebben geleid in de periode voorafgaand aan de viering en de intentie hebben getoond dat voort te zetten. De mensen die ter avondmaal gingen, werden allen als uitverkorenen gezien, in tegenstelling tot de zondaren en de verdoemden die uitgesloten werden van deelname. Het onderscheid dat gereformeerden maakten tussen uitverkorenen en verdoemden komt in praktische zin bij de viering van het avondmaal tot uiting in het onderscheid tussen deelnemers en zij die uitgesloten zijn.

Naast de catechetische functie in de kerkruimte verwoordden geloof/gebed/gebodsteksten op de tekstborden de voorwaarden waaraan belijdende gemeenteleden moesten voldoen om toegelaten te worden tot het avondmaal. Zij moesten leven naar de Tien Geboden, hun geloof belijden volgens de twaalf geloofsartikelen en bidden volgens de woorden van het Onze Vader. Gelovigen moesten deze teksten oprecht geloven en uitvoeren. Daarvoor werden ze voorafgaand aan en tijdens de avondmaalsdienst vermaand. De tekstborden die op de koorhekken stonden, hadden een functie bij de avondmaalsviering. Ze vermaanden de gelovigen nogmaals voordat ze de ruimte van de avondmaalsviering betraden en ze maakten duidelijk wat de voorwaarden waren om het koor binnen te gaan. Het betreden van het koor werd zo een fysieke bevestiging van de geloof/gebed/gebodsteksten.

Het koorhek scheidde niet alleen het koor af in ruimtelijke zin, maar markeerde tijdens de avondmaalsviering eveneens het onderscheid tussen uitverkorenen in het koor en anderen daarbuiten. Bevond de gelovige zich in het koor dan was hij toegelaten tot de avondmaalsviering en had hij zijn oprechte intenties getoetst aan de avondmaalsvoorwaarden. In het koor vond de gemeenschap met Christus plaats door te eten van het brood en te drinken van de wijn. Daar waren enkel alle waardigen bij elkaar waarvan geloofd werd dat zij tot de Ware Kerk behoorden. In de maatschappij waren de leden van de Ware Kerk omringd door zondaren en aardse zaken als criminaliteit en buitensporig gedrag. In het koor waren alleen de leden van de Ware Kerk aanwezig en daarom was er sprake van een zuivere bijeenkomst. Dit was een unieke situatie in het kerkelijk leven. Tijdens kerkdiensten waren namelijk ook bezoekers welkom. Alleen tijdens de avondmaalsdienst waren enkel de gelovigen die belijdenis hadden gedaan en

²⁷² Dit aantal is waarschijnlijk hoger geweest omdat avondmaalskoren in verband met ruimtegebrek en een verschuiving van de avondmaalsviering naar het koor werden opgeruimd.

getuigd hadden van een waardig leven bij elkaar. Deze Ware Kerk werd in het avondmaalskoor afgeschermd van de rest van de kerkruijnte. Het koorhek was de bescherming ervan en de poort ernaar toe.

De aanschaf van koorhekken vond voornamelijk aan het eind van de zestiende en in de zeventiende eeuw plaats. Dit geldt ook voor het vieren van het avondmaal in het koor. Het toepassen van onderscheid maken vanuit de gereformeerde avondmaalsopvatting op het kerkinterieur en daarmee het gebruiken van het koor als avondmaalsruimte en het koorhek als afscheiding en als markering van het gebied waar avondmaalsonwaardigen genodigd waren en de rest niet, is waarschijnlijk een avondmaalspraxis die met name aan het eind van de zestiende en in de zeventiende eeuw gangbaar was. Daarna verplaatst de avondmaalsviering in steeds meer (maar niet in alle) gevallen naar het schip van de kerk, waar het avondmaal zittend aan tafels wordt gevierd. Alleen in Groningen wordt in 26 kerken vastgehouden aan het vieren van het avondmaal in het koor.

Uit het onderzoek in deze scriptie dat gericht is op de materiële cultuur van de Nederduits gereformeerde gezindte blijkt dat deze gezindte in enkele opzichten onvermoede continuïteit vertoont met het katholicisme. In sommige gevallen bleven naar katholieke gebruiken verwijzende afbeeldingen bewaard aanwezig op de koorhekken. Ook bij tiengebodenborden werd gebruik gemaakt van afbeeldingen, zoals die van Mozes en Aäron. Verder tonen de zeventiende- en achttiende-eeuwse pronkhekken aan dat deze Nederlandse calvinisten pronkzucht in de kerk waardeerden. Bovenal bleef het koor benadrukt als bijzondere ruimte waar in besloten exclusieve kring het sacrament van het heilig avondmaal werd gevierd. Op deze manier kreeg deze speciale ruimte in de kerk wel degelijk een zekere sacrale lading. Sterker nog, voor gelovigen die achterbleven in het schip moet de besloten avondmaalsviering nog geheimzinniger zijn geweest dan voor leken de eucharistieviering was in de late Middeleeuwen, omdat leken in het laatste geval betrokken werden bij dit sacrament. Bij gereformeerden was dat niet zo.

Dit betekent dat de Reformatie behalve een periode van ingrijpende veranderingen eveneens een periode van voortzetting van katholieke gebruiken was. Postreformatorische kerken werden veelal volgens hetzelfde traditionele model gebouwd met het 'koor' in het oosten. Ook in deze nieuwe kerken werd een koorhek geplaatst ter afsluiting van deze oostelijke ruimte. Het koor werd opnieuw gebruikt voor hetzelfde sacrament, hoewel dit op een andere wijze en op grond van andere geloofsprincipes plaatsvond. Daarbij is de conservering van het koorhek in Nederland te danken aan de Reformatie. Daar waar het gebruik van dit kerkmeubel in de katholieke kerk tot een einde kwam, kreeg het koorhek door veranderd gebruik een nieuw leven na de Reformatie in de Nederduits Gereformeerde kerk. Daar scheidde het het koor af in de kerkruijnte en maakte het het onderscheid duidelijk in de gemeente.

Bibliografie

Naslagwerken

- Vink-Sluis, M., *Langs de oude Noord-Hollandse kerken. Waterland, West-Friesland, Texel* (Baarn 1976).
- Prins-Schimmel, M.A. en Van Leersum, G.W., *Langs de oude Utrechtse kerken* (Baarn 1975).
- Berghuis, W.J., *Langs de oude Zuid-Hollandse kerken. Kuststrook en Rijnland* (Baarn 1972).
- Berghuis, W.J., *Langs de oude Zuid-Hollandse kerken. Waarden en Eilanden* (Baarn 1973).
- R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland* (Zwolle 2006).
- *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel VII. De provincie Zuid-Holland. Eerste stuk: Leiden en Westelijk Rijnland* ('s-Gravenhage 1944).
- Ozinga, M.D., *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Oost-Groningen* ('s-Gravenhage 1940).
- Groningen van, C.L., *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Krimpenerwaard* (Zwolle 1995).
- Don, P., *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst van Voorne-Putten* (2^e druk; Zwolle 1992).
- *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel III. De provincie Zuid-Holland* (Utrecht 1915).
- *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel V,I. De provincie Noord-Holland (uitgezonderd Amsterdam)* (Utrecht 1921).
- *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel VI. De provincie Zeeland* (Utrecht 1922).

Literatuur

- Allan, F., *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, van de vroegste tijden tot op onze dagen. Derde deel. (vervolg en slot van het derde hoofdstuk)* (Haarlem 1883).
- Bakhuizen van den Brink, J.N., *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam 1940).
- Berg van den, H.M., *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst van Westfriesland, Tessel en Wieringen* (ongewijzigde herdruk; Arnhem 1971).
- Berghuis, W.J., 'De N.H. Kerk te Leegkerk', *Publicatiemap Stichting Oude Groninger Kerken II* (1974) 5-18.
- Calvijn, Johannes, *De Institutiones Christianae Religionis*. Book IV, Chapter 17, section 33, J.T McNeill en F.L Battles, *Calvin: The Institutes of the Christian Religion Vol. 2* (Londen 1960).
- Dankbaar, W.F., *Communiegebruiken in de eeuw der Reformatie* (2^e druk; Groningen 1987).
- Dathenus, P., *De Forme om dat Heylige Avendtmael te Hovden*, A. Casper Honders, 'Das Abendmahl nach der Ordnung des Petrus Dathenus 1566', in: I. Pahl, *Coena Domini I. Die Abendmahlsliturgie der Reformationskirchen im 16./17. Jahrhundert* (Freiburg 1983) 525-535.
- Diederichs-Gottschalk, D., *Die protestantischen Schriftaltäre des 16. und 17. Jahrhunderts in Nordwestdeutschland* (Regensburg 2005).
- Honders, C.A., 'Das Abendmahl nach der Ordnung des Petrus Dathenus 1566', in: I. Pahl, *Coena Domini I. Die Abendmahlsliturgie der Reformationskirchen im 16./17. Jahrhundert* (Freiburg 1983) 525-535.

- Honders, H.J., *De Algemene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in 1817 over de openbare eredienst* (Wageningen 1950).
- *Jacobikerk Utrecht* [uitg. van het Bureau Voorlichting van de gemeente Utrecht] (Utrecht 1977).
- Jensma, T.W. en Molendijk, A., *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht* (Zwolle 1987).
- Kalma, J.J., *Mensen in en om de Martini* (Bolsward 1980).
- Klerk de, G., *De Petruskerk te Woerden* (Woerden 1984).
- Kroesen, J.E.A., 'Die tralyen voert choer. Middeleeuwse koorafscheidingen in Holland', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 61 (herfst 2005) 3-29.
- Kroesen, J.E.A., 'Die tralyen voert choer – enkele aanvullingen', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 68 (lente 2009) 16-21.
- Kroesen, J.E.A., 'Tussen Bugenhagen en Borromaeus. De paradox van de conserverende Reformatie', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 59 (2005) 89-105.
- Kroesen, J.E.A., 'Voorreformatische koorhekken in Nederland', *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 21 (2005) 129-157.
- Kroesen, J.E.A. en Steensma, R., *Het middeleeuwse dorpskerkinterieur* (Leuven 2004).
- Luth, J.R., 'Een bijzonder psalmbord in de kerk van Leegkerk', *Groninger Kerken* 6 (1989) 85-87.
- Luth, J.R., '*Daer wert om 't seerste uytgekreten...*' : bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde Protestantisme ±1550-±1852 (Kampen 1986).
- Micron, M., *De christlicke ordinancien der Nederlandtscher ghemeinten te Londen (1554)*, ed. W.F. Dankbaar ('s Gravenhage 1956).
- Mochizuki, M., *The Netherlandish Image after Iconoclasm, 1566-1672: Material Religion in the Dutch Golden Age* (Aldershot 2008).
- Ozinga, M.D., *De protestantsche kerkenbouw in Nederland van hervorming tot franschen tijd* (Amsterdam 1929).
- Reitsma, J. en Van Veen, S.D., *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, tweede deel Noord-Holland 1618-1620 - Zuid-Holland 1574-1592* (Groningen 1893).
- Schmidt, F., 'Die Fülle der erhaltenen Denkmäler. Ein kurzer Überblick', in: J.M. Fritz (red.), *Die bewahrende Kraft des Luthertums. Mittelalterliche Kunstwerke in evangelischen Kirchen* (Regensburg 1997).
- Schwartz, G., en Bok, M.J., *Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd* (Maarsssen 1989).
- Steensma, R., 'De plaats van de avondmaalsviering in monumentale hervormde kerken', *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 14 (1998) 173-196.
- Steensma, R., 'De viering van het avondmaal in Groninger kerken - Ritueel en ruimte', *Groninger kerken* 21 (2004) 101-107.
- Steensma, R., 'Desacralisatie binnen het gereformeerd protestantisme. De protestantse omgang met de inventaris van de voormalige katholieke kerken', in: A.L. Molendijk (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 211-232.
- Steensma, R., 'Groninger koorhekken', *Groninger Kerken* 26 (2009) 68-73.
- Steensma, R., *Het gebruik van de hervormde kerken in groningen* (Groningen 1974).
- Steensma, R., *Het gebruik van de middeleeuwse kerken in Overijssel voor de katholieke eredienst* (Delden 2005).
- Steensma, R., 'Het middeleeuwse doksaal in Nederland', *Het jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 16 (2000) 187-218.
- Steensma, R., *Opdat de ruimten meevieren* (Baarn 1982).

- Swigchem van, C.A., Brouwer, T. en Os van, W., *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* ('s-Gravenhage 1984).
- Veer van der, W.K., 'Het koor van de Martinikerk te Groningen', *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen* 7 (1972) 15-45.
- Wandel, L.P., *The Eucharist in the Reformation. Incarnation and Liturgy* (New York 2006).
- Weel van der, A., *Haagse hervormde kerken en kapellen* (Amsterdam 1975).
- Wezel van, G., e.a., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda* (Zeist/Zwolle 2003).

Websites

- www.andrieskerk.nl/default.asp?pag=3, 'De Andrieskerk', 30-08-2011.
- www.smelik.net/Kleine_Kerk.html, 'De Kleine Kerk van Steenwijk', 02-11-2011.
- <http://www.histkringbreukelen.nl/geschiedkundig/kerken.htm>, 'Dorpskerk van Breukelen', 14-11-2011.
- www.peterskerk.com/nl/gebouw/plattegrond/het-tien-geboden-bord, 'Het Tien Geboden bord', 12-10-2011.
- www.oudekerk.nl/meubilair-koor-en-tochtportalen/koorhek.html, 'Koorhek', 30-08-2011.